

**МЕДИАДАГЫ КЫРГЫЗ
ТИЛИНИН ЭКОСИСТЕМАСЫНЫН
КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ
ТУУРАЛУУ**

изилдөөнүн отчету

2024

МЕДИАДАГЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
ЭКОСИСТЕМАСЫНЫН КӨЙГӨЙЛӨРҮ
ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ ТУУРАЛУУ

Изилдөөнүн отчету

Жалпыга маалымдоо каражаттарында кыргыз тилдин өнүгүүсү жетиштүү деңгээлде изилденбей келет. Бул изилдөөдө биз жалпыга маалымдоо каражаттарында колдонулган кыргыз тилинин сапатын талдоого аракет жасадык жана иликтөөнү «лингвисттик экосистема» ыкмасынын негизинде жүргүздүк.

Изилдөө авторлору:

Асель Мурзакулова (*методолог*),
Назикбек Кыдырмышев,
Марат Токоев,
Мукарам Токтогулова,
Гулзада Станалиева

«Эсимде» – Эльмира Ногойбаева, Айдай Алгожоева

Изилдоо боюнча консультанттар:

Тугелбай Казаков,
Сыртбай Мусаев,
Чоробек Сааданбек,
Миржан Балыбаев

Мукабасы:

Наталья Андрианова

Бардык укуктар тексттердин авторлоруна таандык.

Тексттер жана сүрөттөр авторлордун макулдугу менен гана жарыяланат.

Медиадагы кыргыз тилинин
экосистемасынын көйгөйлөрү
жана мүмкүнчүлүктөрү
тууралуу

ИЗИЛДӨӨНҮН ОТЧЕТУ

*Тил аны колдонгон кишинин
дүйнө таанымын
калыптандырат*

МАЗМУНУ

Глоссарий	06
Киришүү	09
I бап. Кыргыз тилинин семантикалык өзгөрүүгө дуушар болушу	13
II бап. Кыргыз тилинин экосистемасынын өзгөрүүгө учурашы: лингвистикалык анализ	30
Изилдөөнүн эки компоненти боюнча жыйынтыктар	
<i>Семантикалык анализ</i>	48
<i>Лингвистикалык анализ</i>	48
Изилдөөнүн жыйынтыгынын негизинде берилген сунуштар	
<i>Семантикалык анализ</i>	50
<i>Лингвистикалык анализ</i>	51
Авторлор жөнүндө	53

ГЛОССАРИЙ

Аралаш тил (гибрид, диффузиялык) – бул кош тилдүүлүк (үч тилде өтө сейрек кездешет) кеңири жана узак мезгил бою өкүм сүргөндө, тилдин алып жүрүүчүлөрү эки тилди тең эркин колдонуп, учуру менен бир тилден экинчи тилге өтүүсү узак убакытка созулган учурда жаралган тил.

Диалектизм – белгилүү бир аймактардын жашоочуларына же кайсы бир социалдык топторго мүнөздүү тилдик бөтөнчөлүктөр, тилдин кээ бир грамматикалык, фонетикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган түрү.

Диглоссия – коомдо эки тил же бир тилдин эки формасы катар колдонулганда, алардын бири «жогорку», ал эми экинчиси «төмөнкү» тил катары кабылданган жагдай. «Жогорку тил» абройлуу деп саналып, бардык тармактарда кеңири колдонулса, «төмөнкү тилдин» функциясы чектелип, турмуш-тиричилик тармагында, үй-бүлө ичинде гана колдонулат. «Жогорку тил» көбүнчө коомдо үстөмдүк кылган улуттун же оторчулардын тили, ал эми «төмөнкү тил» улуттук көз карандысыздыгын жоготкон элдин тили болушу мүмкүн. «Жогорку тил» (H) – күнүмдүк турмуш-тиричиликтин деңгээлинде эмес, «жогорку» чөйрөлөрдө (динде, илимде жана билимде, китепте жана жазма маданиятта) колдонулган тил. «Төмөнкү тил» (L) – постколониялык экосистемаларда, күнүмдүк оозеки жана жазуу кебинде, ошондой эле көркөм адабияттын «төмөнкү» жанрларында колдонулган тил.

Донаттар – бул авторлорго алардын контенти үчүн ыраазычылык катары акчалай колдоо көрсөтүү.

Жаңы медиа – ар дайым жеткиликтүү болгон, контент түзүүгө жана аны жайылтууга, колдонуучуларактивдүү катышаалган, жалпыга маалымдоо каражаттарынын санарип жаңы форматы.

Жарандык журналистика – интернеттин жана жаңы санарип технологиялардын өнүгүшү менен кеңири тараган журналистиканын түрү же альтернативдик медианын бир түрү, профессионал эмес авторлордун медиадагы ишмердүүлүгү. Жарандык журналистикада катардагы жарандар маалыматты чогултуу, талдоо жана жайылтуу процессине активдүү катышат.

«Карточка» – структуралаштырылган материал, б.а., анда келтирилген маалыматтарды кабылдоо жеңил болушу үчүн, тексти өз алдынча бир нече бөлүктө берилген материал. Бул материалды башынан баштап ирети менен окуу кажет эмес. Окурман өзүн кызыктырган бөлүктү окуп, керектүү маалыматты ала алат.

Журналисттик иликтөө — бул коомдук көйгөйлөр, жемкорлук, мыйзам бузуулар, кызмат абалын кыянаттык менен пайдалануу учурларын, же болбосо мурда кандайдыр бир себептерден улам коомдон жашырылып келген маалыматты ачыкка чыгарган материал.

Инфографика – бул маалыматтын же маалыматтардын визуалдык көрүнүшү, аны түшүнүүнү жеңилдетүү үчүн мазмунду жеткирүүнүн альтернативалуу жолу.

Кепшн видео – (англ. Caption video) субтитрлери бар кыска видео. Көрүүчү видеонун үнү өчүрүлгөн учурда да, субтитрлерди окуп, кыска убакыттын ичинде (бир же бир нече мүнөт) көп маалымат ала алат.

Контексттик жарнама – интернеттеги издөө системаларында потенциалдуу кардарлар жазган суроо-талаптарга жараша аларга көрсөтүлө турган акы төлөнүүчү жарнаманын бир түрү.

Краудфандинг (англ. crowdfunding, crowd – «эл», funding – «каржылоо») – элдик каржылоо, кайсы бир чыгармачыл, илимий, кайрымдуулук, социалдык, журналисттик ж.б. долбоорду каржылоого элден каражат чогултуу. Каражат интернеттеги атайын крауд-платформаларда же долбоордун өзүнүн сайтында чогултулат.

Лексикалык калька – бөтөн тилден сөздүн маанисин бузуп, сөзмө-сөз которуу.

Медиа менежмент – бул медиа мекемелерин башкарууда маселелерди стратегиялык жактан ыкчам аныктаган бизнести башкаруу. Медиа менежмент өндүрүштү башкаруу, ишти уюштуруу жана маркетинг функцияларын аткарат.

Медиа-менежер – медиада өнүгүү стратегиясына, медиа долбоорлорду башкарууга жана медиа продуктуларды түзүүгө катышкан адис. Ал аудиторияны изилдейт, медиа пландоону ишке ашырат, рынокто бренд жана медиа маркетинг стратегиясын аныктайт.

Мультимедиялык материал – маалыматты берүүдө (жеткирүүдө) ар түрдүү форматтар, жеткирүү ыкмалары (видео, үн, фото ж.б.) кеңири колдонулган материал. Аталган изилдөөдө мультимедиялык материалдар катары лонгриддер, «карточкалар», дата материалдар, кепшн-видеолор жана ар түрдүү интерактивдүү тесттер каралды.

Орфография – жазууда кепти (сөздөрдү жана грамматикалык формаларды) берүү жолдорунун бирдейлигин аныктоочу эрежелердин системасы.

Орфоэпия – тилдеги сөздөрдү адабий тилдеги нормасына ылайык айтууга үйрөтүүчү эрежелердин жыйындысы.

Оторлошкон (колониялашкан) алфавит – тилдин фонологиялык мыйзамдарына ылайык түзүлбөстөн, идеологиялык максаттарды ишке ашыруу үчүн түзүлгөн алфавит.

Өздөштүрүлгөн сөздөр – тилдик байланыштардын натыйжасында бир тилдин элементтеринин башка тилге өтүшү, сиңиши, мисалы: *керебет, меш* ж.б.

Плеоназм (грек. pleonasmos – ашыкча, ашкере) – бир эле же окшош маанидеги сөздөрдүн ашкере көп колдонулушу.

Пунктуация – тил илиминин тыныш белгилерин жана аларды коюу эрежелерин изилдөөчү тармагы.

Санариптик экосистема – бул маалымат базалары, тематикалык сөздүктөр, платформалар жана электрондук кызматтар топтолгон санариптик чөйрө.

Синтаксистик калька – бөтөн тилдин сөз айкашынын түзүлүш өзгөчөлүгүн же сүйлөм түзүү өзгөчөлүгүн башка тилге көчүрүү.

Тилдик каражаттарды үнөмдөө – тилдин алып жүрүүчүлөрү коммуникация учурунда болушунча аз аракет жумшала турган принципти тандайт (мисалы, «акча алмаштыруучу жай» дегендин ордуна «обменка» деген учурлар). Үнөмдүүлүк принциби француз лингвисти Андре Мартине тарабынан киргизилген термин. Интернеттин өнүгүшү менен оозеки жана жазуу түрүндөгү коммуникацияда болушунча азырак күч-аракет жумшоого умтулуусун билдирет.

Тилдин корпусу – бул тексттердин лингвистикалык жыйнагы, илимий изилдөө жана тилди окутуу үчүн электрондук түрдөгү белгилер, даталар жана издөө каражаттары бар маалыматтык, тексттик тутум.

Тилдин постколониялдык экосистемасы – колониялдык режим бүткөндөн кийинки тилдин экосистемасы.

Тилдин экосистемасы – бул субъекттер жана инфраструктуралар өз ара аракеттенип, бири-бирине таасир эткен байланыштардын жана көз карандылыктардын татаал тармагын түзгөн чөйрө. Бул компоненттер бири-бири менен кандай аракетте болсо, экосистемада да ошого жараша чечүүчү мааниге ээ болот.

Фонологиялык фильтр же элек – чет тилден кирген сөздөрдү тилдин өз фонологиялык мыйзамына ылайыкташтырып айтуу жана жазуу.

Экосистеманын инфраструктуралары – медиа платформалар, журналисттерди окутуучу программалар, тилдин нормамалары, журналистиканын стандарттары, тилдин грамматикасы, тилдин семантикасы.

Экосистеманын субъекттери – журналисттер, редакторлор, лингвисттер, долбоорлордун менеджерлери, блогерлер.

Этнолингвистика – тил менен маданияттын байланышын изилдеген илим.

КИРИШҮҮ

Көз карандысыздыкты алгандан кийин Кыргызстандагы тил маселеси боюнча жагдай кескин өзгөрө баштады. Кыргыз тилинин мааниси улуттун жана мамлекеттин түркүгү катары күчөп, кайрадан каралууга өттү. Азыркы ЖМКлар кыргыз тилинин өнүгүшүнө салым кошкон акторлор катары олуттуу роль ойнойт жана муну менен катар учурдагы тилдин абалын ар тараптуу чагылдырган күзгү болуп саналат. Интернеттин жайылышы жана мамлекеттик эмес ЖМКлардын пайда болушу өлкөнүн медиа чөйрөсүндөгү гана оюндун эрежесин өзгөртпөстөн, кыргыз тилинин адабий нормасы боюнча консенсус табууга жаңы шарттарды түзүп, андагы добуштардын, позициялардын жана кызыкчылыктардын ар түрдүүлүгүн жаратты¹.

Тил – жандуу жана ачык система болгондуктан, анын өнүгүшү түрдүү динамика менен коштолот, анын ичинде журналисттик коомчулукта да, лингвисттер менен филологдордун, тарыхчылар жана кеңири коомчулуктун арасында да анын стандарттарын, колдонуу эрежелери, диалектилердин иерархиясы, түшүнүктөрдү колдонуу, алфавитти кайра карап чыгуу ж.б.у.с. маселелердин тегерегинде талаш-тартыштар кездешет². Мындай динамика журналисттерди жана контент жаратуучуларды дембе-дем изденүүгө жана улам тандоо жасоого мажбур кылат: башка тилдик чөйрөдө түзүлгөн маанини кыргыз тилинде кантип берүү керек? Тигил же бул көрүнүштү таамай чагылдыруу үчүн кайсы сөз дал келет? Кайсы бир сөздүн мааниси эскирип, жаңысы пайда болгон кезде, бирок ал сөз адабий жазма кыргыз тилинин нормасында али карала элек болсо, эмне кылуу керек? Диалектилерди колдонууда тилдин адабий нормасына ылайыкташтырып, түшүндүрмө берүү зарылбы? Кыргыз тилиндеги материалдардын сапатын кантип жакшыртса болот? Кыргыз тилинин семантикасын колдонуу менен кантип дүйнө таанымды калыптандырууга болот? Түрдүү контекстте сөздөрдүн ар кандай колдонулуп жатканы менен кантип күрөшүүгө болот? Булардан тышкары дагы бир катар көйгөйлүү маселелер арбын. Булардын ар бири кыргыз адабий жазма тилинин калыптануу мезгили (лингвистикалык канон термини) менен анын учурда кездешкен көйгөйлөрдүн ортосундагы тыгыз байланыштын учугун табуу менен, терең тарыхый катмарды ачууга шарт түзөт³.

Жалпыга маалымдоо каражаттарында кыргыз тилинин учурдагы динамикасын изилдөө иши жетишерлик деңгээлде колго алынбай жатканын эске алуу менен ишке ашкан бул изилдөө жалпыга маалымдоо каражаттарында кыргыз тилинин функционалдашуусуна диагностика жүргүзүү менен, төмөндөгүдөй суроолорго жооп берүүгө багытталган:

- Азыркы маалымат каражаттарында кыргыз тилиндеги контенттин сапаты кандай?
- Кыргыз тилинин жалпыга маалымдоо каражаттарында колдоого жана өнүктүрүүгө багытталуучу долбоорлор үчүн кызыкдар болгон тараптар эмнеге көңүл буруусу зарыл? Азыркы жалпыга маалымдоо каражаттарында тил татаал чөйрөнүн чагылышы экенин эске алуу менен, аталган изилдөөбүз «лингвистикалык экоси-

1 Караңыз: Ушул отчеттун Семантикалык анализ бөлүмүндө кыргыз тилинин адабий нормасын калыптандырууда 1991-жылга чейинки мамлекеттик борборлоштурулган моделдин адабий жазуу нормаларын трансформациялоодо медиа көбүрөөк роль ойногон азыркы абалга өтүшүн талдаган бөлүгү.

2 Эсенбай Нурушев «Без фонологического сита кыргызы превращаются в мутантов». https://kaktus.media/doc/356270_esenbay_nyryshev:_bez_fonologicheskogo_sita_kyrgyzy_prevrashautsia_v_myntantov.html; Абдумомун Мамараимов «Пора кардинально менять отношение к государственному языку». <https://rus.azattyk.org/a/31668587.html>; Гульзат Газиева «Про государственный статус кыргызского языка и его влияние на медиаконтент». Доступно: <https://internews.kg/2023/08/21/pro-gosudarstvennyj-status-kyrgyzskogo-yazyka-i-ego-vliyanie-na-mediakontent/>

3 Байыркы кыргыз тилин изилдөө маселелери боюнча эмгектер: Мусаев С. Ж. Лексика кыргызского языка, В. В. Радлова «Опыт тюркских наречий» Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2018. № 1(79). Ч. 2. С. 345-348. Азыркы кыргыз тилинин көйгөйлөрү төмөнкү эмгекте каралаган: Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019

стеманын»⁴ методологиясына негизделип жүргүзүлдү. Биз 2018-жылы Кембридж университетинин басмаканасында жарык көргөн изилдөөчүлөрдүн тобунун жыйнагы болгон фундаменталдык эмгектин негизинде бул концепциянын дисциплиналар аралык багытын колдондук.

Экосистемалык негиз бизге эмне берет?

Бул этнографиялык көз караш менен чектелбестен (этнолингвистика), төмөндөгүдөй төрт көрсөткүчкө негизделип, комплекстүү талдоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет:

- мезгил,
- мейкиндик,
- сүйлөөчү
- тилдин формасы

Муну жалпысынан тилдин экологиялык системасы деп аныктоого болот. Жалпыга маалымдоо каражаттарындагы тилди чөйрө тарабынан түзүлгөн кеңири процесстердин жана мамилелердин бир бөлүгү катары кабыл алгандан жана экосистемалык өзгөрүүлөргө жол сала турган багыттарды калыптандыруу зарылчылыгынан улам ушул алкакты колдонууну туура деп эсептедик.

Бул ыкма ошондой эле тилден сырткары түрдүү факторлор сүйлөөчүлөрдүн жана жазгандардын жүрүм-турумуна кандайча таасир этерин, ошондой эле бул адаптациялардын жалпыга маалымдоо каражаттарындагы кыргыз тилинин структурасына, колдонулушуна жана жашашына кандай таасир тийгизип жатканын көрүүгөшарт түзөт. Бул ыкма өзгөрүүлөрдүн же тескерисинче, статиканын себептерин көрүүгө мүмкүндүк берет. Мисалга алсак, диглоссия, колонизация, тил саясаты сүйлөөчүлөрдүн/жазгандардын жүрүм-турумуна таасир этүүчү нерселер. Бул ыкма ЖМКдагы тилди тарыхый контекст олуттуу роль ойногон татаал жана структураланган иерархиялык системанын бир бөлүгү катары түшүнүүгө мүмкүндүк берет деп ойлойбуз. Анткени анын таасирлери бир нече катмарга сиңип, сүйлөөчүнүн/жазгандардын жүрүм-турумун аныктайт.

**Изилдөөнүн
концептуалдык алкагы:
тилдин экосистемасы⁵**

4 Ludwig, R., Pagel, S., & Mühlhäusler, P. (Eds.). (2018). Linguistic Ecology and Language Contact: Conceptual Evolution, Interrelatedness, and Parameters Part I – Introduction and Theoretical Frame. Cambridge University Press.

5 Төмөндөгү булак боюнча адаптацияланган: Ludwig, R., Pagel, S., & Mühlhäusler, P. (Eds.). (2018). Linguistic Ecology and Language Contact: Conceptual Evolution, Interrelatedness, and Parameters Part I – Introduction and Theoretical Frame. Cambridge University Press.

Изилдөөнүн милдеттери:

- Тарыхый жактан калыптанган контексттин кыргыз тилинин экосистемасынын калыптанышына, ошого жараша кыргыз тилдүү маалымат каражаттарынын сапатына тийгизген таасирин аныктоо.
- Кыргыз тилдүү маалымат каражаттарынын тилинин семантикалык өндүрүшүнүн негиздерин талдоо. Эмне/Эмне үчүн/Качан? (Семантикалык компонент).
- Кыргыз тилдүү маалымат каражаттарында кыргыз тилинин нормаларын⁶ бузуунун себептерин жана кетирилген каталардын түрлөрүн аныктоо. (Лингвистикалык компонент).

<p>УСУЛДАР:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ЖМКга мониторинг (1-2-тиркемедеги үлгүнү кара). • Эксперттик интервью (n=18) • Фокус топтук талкуулар (n=7) • Кабинеттик изилдөө жүргүзүлдү: саясаттын тарыхый контексти жана тил экосистемасынын өнүгүшү/өнүкпөшү үчүн шарттардын калыптанышы талдоого алынды; нормативдүү практикалар анализденди. • Кыргыз тилинин справочниктери жана сөздүктөрү топтолду. • Изилдөө тобу тарабынан аналитикалык долборлоо жүргүзүлдү. 	<p>ЖМКНЫ ТАНДОООНУН КРИТЕРИЙЛЕРИ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Катталгандардын жана көрүүчүлөрүнүн саны • Аймактардын өкүлү болуусу • Тилди колдонуунун ар түрдүү мейкиндиктери: балдар берүүлөрү, медициналык, техникалык, спорт ж.б. рубрикалар
	<p>ЭКСПЕРТТЕРДИ ТАНДОООНУН КРИТЕРИЙЛЕРИ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • медиадагы жана ага жакын чөйрөдөгү тажрыйбалары • институционалдык эс тутум • бул маселеге арналган макалалары же коомчулукка билдирген ой-пикирлери • интервьюга катышууга макулдугу • ар түрдүү көз караштар менен тааныштыруу максатында
	<p>ФТ ҮЧҮН ТАНДОООНУН КРИТЕРИЙЛЕРИ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • угуучулардын ар кандай жаш курагы • журналисттер • маалыматтык контентке ылайыкталган топ, • жандуу тил • ылайыкталган топ, • стандарттуу тил.

Бул отчет изилдөөнүн эки бөлүмүнөн, ошондой эле изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын жана анын негизинде берилген сунуштарды камтыган бөлүмдөн турат. Жүздөн ашык илимий, массалык маалымат каражаттарынын жана расмий булактардын анализине негизделген биринчи бөлүмдө кыргыз тилиндеги семантикалык өзгөрүүлөрдүн көйгөйү тарыхый өңүттөн ачылат. Бул бөлүмдө диглоссиянын абалы талданып, кыргыз тилинин экосистемасында аны нормалдаштырууда мамлекет негизги роль ойноору далилденет. Ошол эле учурда бул бөлүмдө совет доорунда кабыл алынган жана 1991-жылдан кийин өзгөрүүсүз калган орфографиялык нормалар кыргыз тили үчүн ортомчу тил статусун бекемдей

⁶ Ушул отчеттун тиркемелерин караңыз. Тиркеме 4. А. Осмонов атындагы китепканадагы түрдүү тармактар боюнча 345 сөздүктүн тизмеси. <https://docs.google.com/document/d/16leD1rmGMZSt9BmA4L6M8zxMVgwiMqqk/edit>; Ушул отчеттун тиркемелерин караңыз. Тиркеме 6: Кыргыз тилинин синтаксиси, морфологиясы, фонетикасы, грамматикасы, орфографиясы боюнча китептердин тизмеси. <https://docs.google.com/document/d/1bdWkwvvn79J4C41pA9WNhPnSzyyfQTbcF/edit>

албаганы баса белгиленет. Мунун өзү бардык жаңы сөздөрдүн кыргыз тилине орус тили аркылуу жана орус тилинин орфографиялык эрежелерине ылайык кирип жатканын билдирет (кеңири маалымат алуу үчүн ушул отчеттун мисалдарын караңыз). Мындай көрүнүш кыргыз тилинин экосистемасынын семантикалык өндүрүшүндө чагылдырылганын көрүүгө болот. Бул динамика коомдук тилди жаңы аныктамалар, диалектилер жана концепциялар менен байытуу аркылуу кыргыз тилинин семантикасынын өнүгүшүнө карата жигердүү позицияны карманган актор катары азыркы маалымат каражаттарынын маанилүү ролун ачып берет. Кыргыз тилинин семантикасын өнүктүрүүнү колдоо пункттары катары кыргыз тилинин электрондук корпусун өнүктүрүү аркылуу экосистеманын санариптик фондун өнүктүрүү зарылчылыгы баса белгиленет. Бул динамикада азыркы ЖМКлар коомдук тилдин жаңы аныктамалардын, диалектилердин жана түшүнүктөрдүн негизинде байышы аркылуу кыргыз тилинин семантикасынын өнүгүшүндө активдүү позиция ээлеген акторлор катары олуттуу роль ойнойт.

Экинчи бөлүмдө 18 медиа булактан (ТВ, интернет басылмалар, блоггерлер) алынган 341 материалдын деталдуу лингвистикалык анализи берилди. Аталган бөлүмдө жалпыга маалымдоо каражаттарында кыргыз тилинде жаңы тармактарды (саламаттык сактоо, юридикалык жардам, технология, илим ж.б.) чагылдырууга байланыштуу экосистеманын өнүгүүсүнүн маанилүү тенденциясы белгиленет. Мында эки типтеги материалдар талдоого алынган: котормолор жана кыргыз тилинде жазылган материалдар. Жүргүзүлгөн талдоодон которулган медиа материалдарында синтаксистик каталар арбын кездешери ачык көрүндү: текст синтаксистик калькадан тургандыктан, кээ бир тексттерди түшүнүү кыйынга турат. Ошол эле учурда кыргыз тилдүү журналисттердин материалдарында аралаш тил, которулбай берилген чет тилинен кирген сөздөр, стилистикалык каталар, мите сөздөр, пунктуациялык каталар көп кездешет. Ал эми орус тилдүү журналисттердин кыргыз тилиндеги материалдарында көбүнчө лексикалык, синтаксистик калькалар, орфографиялык каталар, которулбай берилген чет тилден кирген сөздөр арбын. Блоггерлердин тилинде стилистикалык каталар, мите сөздөр, аралаш тил жана «кастык тили» басымдуулук кылат.

Экинчи бөлүмдө медиасабаттуулук тилди өнүктүрүүдө да, тилге болгон урмат-сыйды, камкор мамилени калыптандырууда да чоң роль ойной турганы баса белгиленет. Экосистеманы өзгөртүүгө колдоо көрсөтүүчү пункт катары электрондук сөздүктөрдү түзүү жана өнүктүрүү, жаңы терминдердин бирдиктүү макулдашылган котормосун иштеп чыгуу, мектептерде жана жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун сапатын жогорулатуу, эң негизгиси орфоэпиялык сөздүк түзүү сунушу берилди. Бул сунуштар комплекстүү түрдө кыргыз тилиндеги медиаконтентти жаратууда журналисттердин ишин жакшыртууга жана жеңилдетүүгө тийиш.

Отчеттун корутунду бөлүгүндө бөлүмдөр боюнча кыскача жыйынтыктар жана заманбап маалымат каражаттары аркылуу кыргыз тилинин экосистемасын мындан ары чыңдоого жана өнүктүрүүгө багытталган бардык кызыкдар тараптарга сунуштар берилди.

Асель Мурзакулова

І БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨРҮҮГӨ УУШАР БОЛУШУ

Назикбек Кыдырмышев

«Аялдамадан Астановкадан токтоп коёсузбу».

Семантика (байыркы грек т. σμαντικὸς «билдирүүчү») — лингвистикада тил бирдигинин маанисин изилдеген бөлүм. Сөз өткөн чакта башка мааниге ээ болуп, келечекте башка түшүнүктү камтып калышы мүмкүн. Кыргыз тилинде сөздөрдүн семантикасы салыштырмалуу аз эле өзгөрүүгө дуушар болгон⁷.

Коомдун өнүгүүсүнөн улам биздин жашообузга кирип жаткан жаңы технологиялар менен биргеликте жаңы түшүнүктөр пайда болуп, аларды тилге киргизүү зарылдыгы жаралат. Тилдеги сөздөрдүн чектелүү болгондугуна байланыштуу, жаңыдан кирген түшүнүктү билдирүү үчүн мурда колдонулган айрым сөздөр башка мааниге өтүп, же болбосо өзүнүн семантикасын биротоло өзгөрткөн учурлар да болот.

Кыргыз тилине семантикалык жана колдонуу тармактары боюнча сапаттык талдоо жүргүзүү үчүн толугу менен санариптешкен жана экосистемалык электрондук тиркемелери бар тилдик корпус талап кылынат.⁸ Тилекке каршы, андай корпус бизде расмий эмес демилгечилер тарабынан жаңыдан эле түзүлүп жатат жана ага соңку мезгилдеги тексттер гана кирген⁹. Ошондуктан ага таянып, тилдин семантикалык өзгөрүүсүнө талдоо жүргүзүү кыйын.

Муну менен катар, электрондук корпуска машина котормосун жакшыртканга мүмкүнчүлүк бере турган кыргыз тилинин түшүндүрмө, семантикалык, этимологиялык сөздүктөрүнүн санариптик формасын киргизүү да зарылдыгы бар. Бул сөздөрдү жана сөз айкаштарын пайдалануу статистикасынын негизинде иштеген онлайн котормочулар үчүн да керек¹⁰.

КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасы профессор Каныбек Осмоналиев да кыргыз тилинин улуттук корпусун түзүү зарылдыгын айтат:

*«Лингвистикалык корпус же тилдин санариптештирилген маалымат базасы ал тилдин туура колдонулушун, туура жазылышын жана ал тилде туура сүйлөөнү камсыздайт. Котормолордо терминдерди чаташтырбай, бирдей жазууга мүмкүндүк берет. Натыйжада бул тилде сүйлөгөн коомдун тили сапаттуу болуп, сөздөр туура колдонулуп, чет элдик сөздөр орунсуз колдонулбай калат».*¹¹

ЖМКлар үчүн тилди «туура колдонуу» жана «туура жазуу» боюнча кандай эрежелер бар? Бул нормалар лингвисттер тарабынан негизинен совет мезгилинде иштелип чыгып, Кыргыз тилинин синтаксиси, грамматикасы, морфологиясы, фонетикасы, орфографиясы боюнча окуу китептерине киргизилген¹².

7 Анапияева А.А. Семантические неологизмы в кыргызском языке // Инновации в науке, 2016, 7(56). С. 139–144

8 Тилдин корпусу – белгилерди, даталарды жана издөө инструменттерин камтыган тексттердин лингвистикалык кору.

9 Караңыз: Ачык кыргыз тил корпусу, tilcorpusu.org

10 Биздег эң белгилүү онлайн-котормочулар Google Translate, Яндекс-Переводчик статистикалык машина котормо ыкмасын колдонорун белгилешет. (Statistical Machine Translation – SMT).

11 Осмоналиев: ушул кезге чейин кыргыз тилинин корпусу түзүлгөн эмес // <https://sputnik.kg/20230426/kyrgyz-tilinin-korpusu-tuzulgon-ehmes-1074750903.html>

12 Кыргыз тилинин нормалары ушул отчеттун Тиркемесинде берилген адабияттарга негизделген. Тиркеме 4. А. Осмонов атындагы Улуттук китепканадагы тармактар боюнча кыргыз тилинин 345 сөздүгүнүн тизмеси. <https://docs.google.com/document/d/16leD1rmGMZSt9BmA4L6M8zxMVgwiMqqk/edit>; Тиркеме 6. Кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси, орфографиясы, пунктуациясы, грамматикасы боюнча окуу китептердин, колдонмолордун тизмеси <https://docs.google.com/document/d/1bdWKwvn79J4C41pA9WNhPnSzyyFQTbcF/edit>

ЖМКлардын тилине семантикалык анализ жүргүзүүнүн өзүнчө кыйынчылыктары бар. Ар бир улуттук тил, анын ичинде кыргыз тили да стилдик жактан бир нече түргө ээ экендигин белгилей кетүү керек.

Алсак, азыркы кыргыз тилинин төмөндөгүдөй стилдери бар¹³:

1. Көркөм адабий
2. Публицистикалык
3. Илимий
4. Расмий
5. Оозеки

ЖМКлардын тили оозекиден баштап, расмийге чейинки бардык стилдердин элементтерин өз ичине камтыйт. Расмий стиль тактыкты талап кылат б.а., сөздөрдүн маанисин так бергенге умтулат. Публицистикалык стилде болсо, маалыматты болушунча кеңири таратуу маанилүү болуп, окурманга маалыматты болушунча жөнөкөй тил менен жеткирүүгө аракет жасалат.

Семантикалык анализ текст менен анын маанисинин дал келишин изилдерин эске алсак, бул долбоордун алкагында олуттуу семантикалык каталар табылган жок. Ушул жагынан алганда, публицистикалык стиль оозеки стилден кийинки түшүнүктүү, жөнөкөй стилдердин бири.

Андай болсо, адабий стилге жакын болгон сабаттуу публицистикалык стилди талап кылуу кайдан пайда болду? Биздин респонденттердин маалыматтары боюнча, совет мезгилинде гезиттерде журналисттердин каталарын тыкыр карап, оңдоп турган корректорлор менен редакторлор болгон. ЖМКлар ал кезде бийлик структураларына таандык болуп, өкмөт ЖМКлардын тили социалисттик улуттардын өнүгүү стратегиясын кандай чагылдырып жатканын көзөмөлдөп турган. Сталин улутка совет идеологиясынын классикалык аныктамасына айланган мындай аныктама берген: «улут – бул маданий жалпылыктын негизинде тилдин, аймактын, экономикалык турмуштун жана психикалык түзүлүштүн тарыхый жактан калыптанган туруктуу жалпылыгы»¹⁴. ЖМКлар совет мезгилинде тилдин жалпылыгын өнүктүрүп, колдоого кызмат кылган. Ошондуктан совет мезгилинде адабий стилге жакындатылган публицистикалык стиль калыптанган. Ал эми азыр ЖМКлардын тилин андай көзөмөлгө алуу жок, себеби андай көзөмөлдүн болушу ЖМКларды мамлекетке баш ийдирүүгө алып келет.

Респонденттердин биринин маалыматы боюнча, «публицистикалык стилди адабий стилге жакындатуу талабы совет мезгилинде ЖМКлар мамлекетке таандык болгон учурда пайда болгон».

Расмий тил жандуу публицистикалык тилге караганда жаңы түшүнүктөрдү жайыраак өздөштүрөт. Семантикалык анализ аныктагандай, түшүнүктөрдү жалпылаштыруу анын маанисинин тактыгын төмөндөтөт, анткени жалпылык боюнча окшоштук толук мааниде дал келүү дегенди билдирбейт¹⁵.

«Мошенник» деген сөз расмий тилде, анын ичинде кылмыш кодексинин беренесинде «алдамчылык»¹⁶ деп туура эмес колдонулуп жүрөт, болбосо кыргыз тилинде бул сөздүн «шылуун»¹⁷ деген так котормосу бар. Бирок «алдамчылык» деген «алдоо» кылмышына кирсе, ал эми «шылуундук» ал кылмыштын бир түрү гана. Ошондуктан «шылуундук» семантикалык жактан тагыраак котормо: «ИИМ банктык карталарды

13 Ш. Жапаров, Т. Сыдыкова. Кыргыз тилинин диалектологиясы. Бишкек, 2011. С. 34-35

14 Сталин И.В. – Марксизм и национальный вопрос. Вена, 1913. С. 56

15 Степанова. Г.В. Семантика многозначного слова. КГУ, 1978. С. 4

16 209-берене. Алдамчылык. Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодекси. 2021-жылдын 28-октябры № 127 // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112309>

17 Бул сөз Юдахиндин сөздүгүндө жок.

колдонууда шылуундардан этият болууну эскертет»¹⁸, «...ири суммадагы шылуунчулук жасаган деген шек менен колго түшүргөн»¹⁹.

Натыйжада, журналисттер өздөрүнүн публицистикалык стилде жазылган материалдарында расмий тилден алдыда баратат. Жогорудагымисалда көрүнгөндөй, жалпы түшүнүктөрдүн ичине кирген түрлөрдүн семантикалык чектерин сактабаганда, алардын ортосундагы айрымачылыктар байкалбай калат. Ал айрымачылыктар түшүнүктүн маанисин так берүү үчүн керек.

«Сүннөт» деген сөз арабизм, ал исламдагы «сунна» же уруксат берилген нерселерди, жана ошондой эле эркек баланы «отургузуу ырымын түшүндүрөт. Журналисттер бул сөздүн экинчи маанисин берүү үчүн «сүннөт» эмес, «сүннөткө отургузуу» деген сөз айкашын колдонушат: «*Наристенин өлүмү, сүннөткө отургузуудагы калпыстыктар*».²⁰ Эгерде «сүннөт» деген сөздү эле колдонсо, мааниси жалпысынан түшүнүктүү, бирок так эмес болуп калат: «*Сүннөттө көз жумган бөбөк*»²¹.

«Нике» деген сөз да ушундай эле кош мааниде колдонулат. Ал азыркы кезде расмий катталган үй-бүлөлүк мамиленин түрүн жана үй-бүлө куруудагы мусулман салтын түшүндүрөт²². Бул айрымачылыктарды билүү Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 175-беренеси «Диний ырым-жырымдарды өткөрүүдө нике жашы жөнүндө мыйзамды бузуу» боюнча жаңылыктарда абдан маанилүү²³. Албетте, бул жерде белгилүү бир тармакка тиешелүү сөздүн семантикалык маанисин так берүү жөнүндө сөз болуп жатат.

Мындай семантикалык айырмачылыктарды так берүү үчүн ар кандай жардамчы этиштерди колдонсо болот. Азыркы кезде «никеге туруу» үй-бүлөлүк мамилени расмий каттоо дегенди билдирет, ал эми «нике кыюу» – үй-бүлө куруунун мусулманча салты. Бирок бул түрлөр көбүнчө туура эмес колдонулат: «*Баткенде күйөөсү бар аял менен никеге турууга аракет кылган 50 жаштагы адам молдону сабап салды*»²⁴.

Лингвистикада семантикалык так эместиктерге эмнелер кирери туралуу бирдей пикир жок. Кээ бир лингвисттер буга плеоназмды (грек тилинен алганда «ашыкча» дегенди билдирет) да киргизишет жана аны синтаксистик плеоназмдан айрымалап көрсөтүшөт²⁵. Мисалы, сүйлөмдө бир эле маани билдирген сөздөр бир нече жолу кайталанып, бирок эч кандай жаңы маанини түндүрбайт: «*Айгүл Таш тоосунун боорунда гана өскөн Айгүл гүлү гүлдөдү*»²⁶, «*Айгүл гүлү гүл ачты*»²⁷.

Негизи кыргыз адабий тилинин өнүгүшү менен, анын ичинде эпикалык адабиятта да синоним сөздөрдү катар колдонуу нормага айланып калган²⁸. Анын үстүнө кыргыз тилинде сөз айкаштын структурасында синонимдер катар келип, бири «аныктоочу»,

18 «ИИМ банктык карталарды колдонууда шылуундардан этият болууну эскертет» // <https://www.super.kg/kabar/news/426241>

19 Алдамчылыкка шектелген БШКнын мурдагы мүчөсү акталды // <https://nazarnews.org/posts/aldamchylyikka-shektelgen-bshknyin-murdagy-mchs-aktaldyi>

20 «Наристенин өлүмү, сүннөткө отургузуудагы калпыстыктар» // <https://www.azattyk.org/a/narisenin-olumu-sunnotko-oturguzuudagy-kalpystyktar/31854674.html>

21 «Сүннөттө көз жумган бөбөк» // <https://sputnik.kg/20220405/sunnot-bobok-olum-daryger-ishken-ketti-1063414224.html>

22 К.К. Юдахин. Кыргызско-русский словарь. Фрунзе, 1985. Т. 2. С. 57; А. Акматалиев (ред.) Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек, 2019. С. 261

23 Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодексин. 2021-жылдын 28-октябры № 127 // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112309>

24 «Баткенде күйөөсү бар аял менен никеге турууга аракет кылган 50 жаштагы адам молдону сабап салды» // <https://www.super.kg/kabar/news/144385>

25 Мамутов М.Т. Кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдардын семантика-стилистикалык маңызы. Ош, 2015. С.4

26 «Айгүл Таш тоосунун боорунда гана өскөн Айгүл гүлү гүлдөдү» // <https://maralfm.kg/archives/495545>

27 «Айгүл гүлү гүл ачты» // <http://www.super.kg/kabar/news/403409/>

28 Мамутов М.Т. Кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдардын семантика-стилистикалык маңызы. Ош, 2015. С. 94

бири «аныкталуучу» милдет аткарат: «жалган жалаа» – «жалган» – аныктайт, «жалаа» – аныкталат²⁹.

Диалектилердин ЖМКларда жана жалпы эле тилде колдонулушу боюнча талаштар арбын кездешет. Кандай сөздөр адабий тилге дал келет, кайсылар дал келбейт?

Семантикалык жактан алганда, диалектизмдер ката деп эсептелбейт, анткени тексттин маанисин туюндурууда өз кызматын толук аткарат. Мындан сырткары, аймактык медиа маалыматты аймактагы колдонуучуларга жеткиришет. Эгерде «текст-мазмун» деген байланыш так аткарылса, публицистикалык стилде диалектилерди колдонууга жол берилет.

Совет мезгилинде диалектизмдерди колдонуу адабий тилди байытуу катары бааланып, тилдин өнүгүүсүн изилдөөдө колдонулган³⁰. Чындыгында, диалектизмдер «адабий сөздөрдүн» синоними катары каралып, эгер мааниси жактан дал келсе, семантикалык анализде ал ката катары эсептелбейт.

Диалекттик сөздөр адабий тилди байытышат жана мезгилдин өтүшү менен жалпы кабыл алынган сөзгө айланышы мүмкүн.

Изилдөө учурунда консультанттардын бири кыргыз тилдүү эң чоң редакциялардын биринде аймактардагы журналисттердин тилинин адабий нормаларга дал келиши текшерилерин жана оңдолорун белгилеген.

Ошол эле Юдахиндин түшүндө аймактар аралык транспорт жана байланыш бир топ солгун болгонуна карабай, диалектизмдер адабий тилге кирип турган. Азыр болсо, байланыштар жакшырып, миграция күчөп, ар кайсы аймактын жашоочуларынын ортосунда көзмө-көз жана виртуалдуу баарлашуу мүмкүнчүлүгү өскөн учурда диалектизмдердин адабий тилге кириши эселеп тездейт.

Юдахиндин сөздүгү интервьюга катышкан журналисттердин көпчүлүгү үчүн сөздөрдүн маанисин чечмелөө жана туура жазуу боюнча авторитеттүү булак болуп эсептелет. Бул сөздүктү онлайн колдонуу мүмкүндүгү анын эң биринчи артыкчылыгы катары саналат³¹.

Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүн сөздөрдү туура колдонуу боюнча колдонмо катары карасак болобу? Сөздүккө кирген диалектизмдер, сөздөрдүн тандалышы тууралуу автордун жазганына карап көрөлү³². Төмөндө *курсив менен бердим* (Н.К.):

Тилдин нормалары боюнча:

«Азыркы учурда сөздүктөргө мазмун жана форма жагынан нормаларды сактоо талабы коюлуп жатат. Сөздүккө адабий нормаларга ылайык келген сөздөр жана сүйлөмдөр тандалышы керек... Ушул талап толук аткарылдыбы? *Жок, албетте*. Бул талаптарды аткаруу үчүн ошого ылайык шарттар керек».

Сөздөрдүн тандалышы боюнча:

«Алгач лексика тандоого токтололу. Мен көп жылдар бою жыйнаган өздүк картотекамдан тандадым. Өзүмдүн тилди сезе белгенимден башка эмнеге таянат элем? Ар бир сөз же сүйлөм боюнча «жалпы элдик сурамжылоо» жүргүзүмөк белем? *Жекече туюм-сезим жетиштүү критерий эмес да. А эгер буга менин кыргыз эмес орус экендигимди кошсо, менин тилди сезе билүүмдүн баасы дагы төмөндөй түшөт. Муну айта кетүүнү милдетим деп эсептейм*».

29 Мамүтов М.Т. Кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдардын семантика-стилистикалык маңызы. Ош, 2015. С.46

30 Ш. Жапаров, Т. Сыдыкова. Кыргыз тилинин диалектологиясы. Бишкек, 2011. С. 3

31 Журналисттер интервью учурунда бул сөздүктү сөздөрдүн маанисин тактоо үчүн колдонору тууралуу көп айтышкан.

32 К.К. Юдахин. Кыргызско-русский словарь. Фрунзе, 1985. Т. 1. С. 11

Диалектизмдер боюнча:

«Башында белгиленген диалектизмдердин көбүнүн атайын белгилерин кийинчерээк алып салууга туура келди, анткени алар соңку көркөм чыгармаларда жана гезиттерде жалпы кабыл алынган сөздөр катары колдонулуп калды. *Менимче, мындан ары да көптөгөн диалект катары коюлган белгилер ашыкча болуп калат*».

Акыркы сүйлөмдү өзгөчө бөлүп көрсөтүү керек. Юдахин өзү бул сөздүктү түзүү жеке өзүнүн картотекасына негизделген автордук версия экендигин мойнуна алып жатат. Ошентип, эң көп суроо-талапка ээ болгон сөздүктүн автору өзү сөздүк түзүүнүн субъективдүүлүгүн моюнга алып жатат.

Юдахиндин айтканынан жана лингвистика боюнча адабияттардан билгендей диалектилик сөздөр адабий тилге өтүшү мүмкүн. Автор кээде сөздүн эки маанисин тең берет. Мисалы, «оокат» деген сөзүн маанилери диалект экендигин көрсөткөн белгиси жок берилген: 1. «пища, пропитание»; 2. «хозяйство» (посевы, скот, двор и т.п.)³³. Демек, сөздүк түзүлүп жатканда, бул сөз жалпы кабыл алынган сөз болуп калган.

Тилде жаңы сөздөрдү же маанилерди жаратуу чет тилдеги сөздөрдү өздөштүрүү же которуу аркылуу ишке ашат. Бул процесстин өзүнчө өзгөчөлүктөрү болот.

Жаңы терминдерди которуп, жаңы түшүнүктөрдү жаратууда анализ өтө маанилүү. Анткени анализ аркылуу котормонун сапаты сөзмө-сөз түз которуудан³⁴ баштап, сөздүн же бүтүндөй тексттин маанисин (семантикасын) жана концепциясын которууга чейинки деңгээлдери өлчөнөт.

Bernard Vauquois (1968)³⁵ u Christian Boitet (2007) авторлордун эмгегинен ылайыкташтырылып алынды.

33 К.К. Юдахин. Кыргызско-русский словарь. Фрунзе, 1985. Т. 2. С. 74

34 Түз котормо – башка тилдеги сөздөрдүн семантикалык маанилерине көңүл бурбай сөзмө-сөз которуу ыкмасы. Опарина Е.О. Direct translation (прямой, дословный перевод). Основные понятия переводоведения (отечественный опыт). Терминологический словарь-справочник. Москва, 2010. С. 53 – 54

35 Vauquois, Bernard. A survey of formal grammars and algorithms for recognition and transformation in mechanical translation. In : Ifip congress (2). 1968. p. 1114-1122; Boitet, Christian. Corpus pour la TA : types, tailles et problèmes associés, selon leur usage et le type de système. Dans Revue française de linguistique appliquée 2007/1 (Vol. XII). С. 25 – 38

Түз котормо (түз, сөзмө-сөз котормо). Котормо таануунун негизги түшүнүктөрү (тиричилик тажрыйбасы).

Котормонун иерархиясынын мындай принциби машина котормосунда да колдонулган. Бул принцип медиада, айрыкча, жаңылыктарды, терминологиялык тексттерди орус тилинен которуп берген учурларда да колдонулат. Бернар Вокунанын иерархиясы боюнча калькалоо сөз жасоонун булагы катары котормонун эң төмөнкү деңгээли болуп эсептелет. Мында ал кыргыз тилинин семантикалык өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратуу менен бирге, тилдеги түшүнүктөр аппаратын орус тилине жакындатып салат.

Сапаттуу котормонун ачык мисалы катары «аялдама» (коомдук унаа токтоочу жер) деген сөздү алсак болот. Мааниси жагынан алганда, «аялдама» «остановка» деген түшүнүктүн маңызын бере алган эң жогорку деңгээлдеги котормо. «Аялдама» кыргыз тилинде «аялда» дегенден келип чыгып, токтой туруу, аяңдоо, аярлоо» деген мааниде коомдук унаалар токтоочу жердин аткарган функциясын өтө так түшүндүрөт. Шаарда унаалар аялдамада токтоп, жүргүнчүлөрдү түшүрүп жана жаңыларын отургузуп, андан ары кетет. Башкача айтканда, «остановка» – бул коомдук унаа убактылуу токтоп, кайра жолун улантуучу жай. Кыргыз тилиндеги «аялдама» деген сөз бул концепцияны орус тилиндеги «остановка» же англис тилиндеги «bus stop» деген сөздөрдөн тагыраак берет. Бирок биздин тилибизде көптөгөн түшүнүктөр, концепциялар бөтөн тилден кирген. «Остановка» деген түшүнүктүн өзү (сөз түшүнүк катары) семантикалык маанисинде орус тилинен жана башка Европа тилдеринен келген. Ошондуктан өзүбүздүн тилде бул түшүнүктү так берген кыргыз сөзү турса да, аны кабыл албай, оозеки сүйлөшүп жатканда, орус тилиндеги «остановка»³⁶ деген көнүмүш сөздү колдонобуз. Анын үстүнө биздин өлкөдөгү кош тилдүүлүк бул сөздөгү эки бөлүктүн «аял» жана «дама» деп бирдей маанини туюндурганы менен аны шакабага айландырып салат. Ошондуктан бул сөздү маанилеш сөз «аярлама»³⁷ менен алмаштыруу да сунушталган.

Котормолордун алашемдигинен улам, Жогорку Кеңештин депутаттары неолгизмдерди которууга тыюу салууну сунуштаган учурлар бар³⁸.

«Мыйзам долбоору эң биринчи кезекте так болушу керек. «Үналгы», «сыналгы», «учак» деген сөздөр айрым сынчылардын чырагына май тамызды. Эгерде кыргызстандыктардын күнүмдүк жашоосунда учактар жок болсо, анда эмне үчүн «самолет» деген сөздү которбой эле түз колдонбойт?».

Чынында эле, биздин жашообузга чет тилдерден кирген сөздөрдүн баарын которуунун кереги барбы? Ар бир бийликтин өзүнүн тил саясаты бар жана бул саясатка турмуш өзү түзөтүүлөрдү киргизет. Тилчилер өз варианттарын сунушташат, бирок алар «үналгы» же «сыналгы» сыяктуу сиңбей калышы мүмкүн. Семантикалык жактан бул сөздөр «радиоприемниктин» жана «телевизордун» маанисин берген так эмес котормолор болгон. Өзүнүн брендин сактап калуу үчүнбү же калыптанып калган салтты кармануу максатындабы, иши кылып, азыр бир эле кыргыз тилдүү медиа «үналгы» деген сөздү «радио» деген сөз менен катар колдонуп жүрөт. Бирок бул сөздү колдонууда семантикалык жактан маселе жаралат, мисалы, «үналгы берүүсү»³⁹ – түзмө-түз которгондо «принимающий звук передачи» дегенди билдирет. Калган кыргыз тилдүү маалымат каражаттары «радио берүү» деген сөздү, алсак, «Теле жана радио берүү»⁴⁰ деп колдонушат.

36 «Бир жолу остановкада турсам бир машина келип токтоду» // Сакалчан жигит мени жеңи кыска көйнөк кийесиң деп жемеледи (<https://www.azattyk.org/a/1253226.html>)

37 Правильно «аялдама» или «аярлама»? Ответ Нацкомиссии по госязыку // <https://ru.sputnik.kg/20180807/kyrgyzstan-ayarlama-znachenie-ostanovka-1040522337.html>

38 Эл өкүлү: неологизмдерди кыргыз тилине которууну тыюу керек // <https://sputnik.kg/20160518/1025398780.html>

39 Түшкү Азаттык // <https://www.azattyk.org/a/29659669.html>

40 Санарип: аналогдук сигнал катары таркоодо // <https://www.utrk.kg/kg/news/s/4973>

Депутат айткан «учак» деген сөз сөздүктөрдө жок болгону менен кыргыз тилдүү басылмалар тарабынан кеңири колдонулуп келет: «ӨКМге Россиядан Ми-8 МТВ үлгүсүндөгү тик учак алынды»⁴¹.

Албетте, «самолет» деген сөз постсоветтик мейкиндикте көбүрөөк колдонулат. Тил жандуу организм жана кээде тилдеги сөздөр эскирип, анын ордун бөтөн тилден кирген сөздөр ээлеп калат. Мисалы, кыргыз тилинде самолет өзү да, аны бил-дирген сөз да болгон эмес, ал эми «ланцет»⁴² деген сөздүн кыргызчасы «тинтүүр» болгон, бирок азыркы заманда ал эне тилдеги сөз колдонулбай, ал бөтөн тилден кирген сөз менен алмаштырылган. Мындай алмаштыруунун себеби – азыркы кыргыз тили өнүгүп жаткан кош тилдүүлүк кырдаалына же учурдагы экосистемага байланыштуу.

Мамлекетибизде кош тилдүүлүк тең салмактуу кош тилдүүлүк эмес, диглоссияны көбүрөөк эске салат. Диглоссияда бир тил «жогорку» (H-тил) болуп, ал күнүмдүк жашоодо эмес, «жогорку» чөйрөдө (динде, китеп жазуу маданиятында, илимде, билимде) колдонулат; ал эми «төмөнкү» (L-тили) деп саналган тил күнүмдүк тиричиликте жана төмөнкү кеп стилинде жана жазуу түрүндөгү жанрларда (күнүмдүк тексттерде, көркөм адабияттын «төмөнкү» жанрларында) колдонулат⁴³. Биздин өлкөдө диглоссия абалы орус тилиндеги телеберүүлөрдүн, чет тилден которулган көркөм фильмдердин⁴⁴, тиркемелердин, интернеттеги ж.б. маалыматтардын эсебинен улам күчтөнүп турат. Диглоссиянын туруктуу сакталышында мамлекеттин ролу чоң.

Бул кандайча ишке ашкан жана бул абалды нормалдаштыруунун негизги фактору эмне болгон? Кыргыз тилинин экосистемасы өзү жашап өткөн узак мезгилдин ичинде калыптанып келген. Тилдин өзү татаал социалдык-тарыхый-маданий системалардын бир бөлүгү катары түшүнүлүп, бул системалар динамикалуу жана ачык болушат⁴⁵. Тилибизден кыргыз менен монгол, кытай, фарс, араб, орус жана башка тилдердин байланыштарынын изин табууга болот⁴⁶.

К.К.Юдахиндин кыргыз-орус сөздүгүндө башка тилден келген сөздөрдүн пайызы 22,8%ды түзөт⁴⁷, бул чындыгында анчалык деле коркунуч туудурбайт. Бирок кыргыз тили белгилүү бир тармактарда, алсак, илимий тармактарда аз колдонулса, бул анда башка кеп, анткени бул диглоссияга алып келет.

Төмөнкү схемадан көрүнгөндөй, кыргыз тилинин экосистемасы үч деңгээлге ээ болот, бирок муну менен катар алар ачык система бойдон калышат⁴⁸.

41 ӨКМге Россиядан Ми-8 МТВ үлгүсүндөгү тик учак алынды // <https://sputnik.kg/20231016/mi-8-mtv-tik-uchak-alyndy-1079504804.html>

42 К.К.Юдахин. Кыргызско-русский словарь. Фрунзе, 1985. С. 238

43 Ferguson, Charles A. Diglossia. Word 15 (1959). С. 327

44 «Кыргызтасмасынын» бшчысы Талантбек Төлөбеков 2024- жылдын жазынан бардык чет элдик фильмдер кыргыз субтитрлер менен чыгарын белгиледи. // <https://www.azattyk.org/a/32604194.html>

45 Ralph Ludwig, Peter Mühlhäusler, and Steve Pagel (eds.). Linguistic Ecology and Language Contact. Cambridge University Press, 2018. С. 20

46 Ralph Ludwig, Peter Mühlhäusler, and Steve Pagel (eds.). Linguistic Ecology and Language Contact. Cambridge University Press, 2018. С. 20

47 Акунова А.Р., Райымбекова М. Азыркы кыргыз тили. Лексика. Бишкек, 2005. 18-б.

48 Ralph Ludwig, Peter Mühlhäusler, and Steve Pagel (eds.). Linguistic Ecology and Language Contact. Cambridge University Press, 2018. С. 20

Кыргыз тилинин экосистемасындагы диглоссиянын үч деңгээли⁴⁹.

Ачыктык бул деңгээлдерде сүрөттөлгөн жагдайлар тышкы таасирге дуушар болушун билдирет. Бул деңгээлдердин маанилүүгү алардын өйдөдөн ылдый карай да, ылдыйдан өйдөгө карай да өз ара аракеттенишкендигинде. Ылдыйдагы демилгелер аркылуу өйдөдөгү деңгээлдерге, анын ичинде макроэкологияга таасир этүүгө болот, анткени ал дагы бир кезде адамдардын колу менен түзүлгөн. Деңгээлдер түпкү көйгөйлөрдү гана эмес, ошондой эле өзгөртүүгө таасир этүүчү көрүнүштөрдү, алсак, башкаруу системасында чет тилдердин жана расмий терминологиянын колдонулганын көрсөтөт.

Кыргызстандын аймагында мындай абал ислам дини мамлекеттик дин катары кабыл алынгандан кийин дароо эле Караханиддер доорунда пайда болгон⁵⁰. Төмөндө көрсөтүлгөндөй, кыргыз тили мындай системада оозеки адабият менен оозеки тилди чагылдырган «төмөнкү» позицияны ээлеген.

Экинчи деңгээл биздин көз карандысыздыкты алгандан кийин, 32 жылдан соң, диглоссия эмне үчүн сакталып калганын түшүнүү үчүн маанилүү. Бул жерде негизги факторлор болуп шаардык (айрыкча, борбордогу) орус тилдүү чөйрө, интернет жана эл аралык уюмдар саналат.

Биринчи деңгээл – бул тарыхый жактан шартталган макродеңгээл. Кыргыз тили үчүн бул мамлекет жана дин өкүлдөрү болгон бийлик орус тилин колдонгон диглоссиялык абал болчу. Экосистеманын тышкы таасирлерге ачык болгонуна карабастан, ал мурдагыдай эле тарыхый макроструктурага жана ошол эле медиа өкүлдөрү үчүн азыр эмне престиждүү экендигинен жана маалымат булагынан көбүрөөк көз каранды эле (расмий документтер, капитал, жаңы билимдердин булактары – интернет, өнүктүрүү программалары, эл аралык уюмдар).

Үчүнчү деңгээл – тилди колдонуу чөйрөсү боюнча берилген мисалдарда жана изилдөөнүн лингвистикалык бөлүмүндө каралат.

Кыргыз тилинин макроэкологиялык мейкиндиги. Борбордук Азия чөлкөмүндө ислам дининин келиши менен түрк, перс жана араб сыяктуу үч тилдин катар колдонулушу орун алган. Бул системаны триглоссия деп атоого болот, анткени ар бир тилдин (же белгилүү бир тилден алынган терминдин) өзүнүн функционалдык өзгөчөлүгү болгон. XI-XII-кылымдарда аймакты башкарган Селжук Түрк мамлекетиндеги перс увазири Низам ал-Мүлктүн тушунда арабдар динге, перстер бийликке, түрктөр согушка чебер

49 Ralph Ludwig, Peter Mühlhäusler, and Steve Pagel (eds.). *Linguistic Ecology and Language Contact*. Cambridge University Press, 2018. С. 20

50 Golden, Peter. B. *The Karakhanids and Early Islam*, in Sinor, Denis, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge University Press, 1990

деп эсептелген⁵¹. Мындай системада мамлекеттерди түрк уруулары башкарганына карабастан, жазма араб жана фарс тилдери жергиликтүү түрк тилдерине салыштырмалуу жогорураак орунду ээлеген.

Орто Азияда көптөгөн илимий жана диний трактаттар ушул тилдерде жазылган. Махмуд Кашгари түрк диалектилеринин сөздүгүн – Диван Лугат ат-түркү араб тилинде жазган⁵². Ал эми түрктөрдүн Дуглат уруусунан чыккан Мухаммед Хайдардын перс тилинде жазган «Тарихи Рашиди» сыяктуу тарыхый чыгармасы түрк тилине акыркы жолу XIX-кылымда, фарсы тилдүү тургундардан алыс жайгашкан Хотанда которулган⁵³.

Кыргыз тили бул салттарды мурастап, кыргыз тилиндеги алгачкы басмалардын аталыштары фарсы стилинде болгон: Молдо Кылычтын «Кыса-и Зилзала»⁵⁴, Осмоналы Сыдык уулунун «Мухтасар тарыхы Кыргызия»⁵⁵. Китептердин аталыш-тарында персче изофеталык түзүлүштөгү араб сөздөрү колдонулган, бул тилдердин аралашуусун көрсөтөт. Ошентип, ошол мезгилде Орто Азиянын, анын ичинде кыргыз-дын адабий тилинде бөтөн тилдеги сөздөрдүн өздөштүрүлгөндүгүн гана эмес, башка тилдердин синтаксистик түзүлүштөрү колдонулгандыгын жана тилдердин аралашканын да көрөбүз.

Мындай абалга карабастан, кыргыз тили чет тилден кирген сөздөрдү сингармонизм/үндөшүү мыйзамына ылайык өздөштүрүүдө өз позициясын сактап келген. Мурда араб сөздөрүнүн көбү тыбыштык жана орфографиялык өзгөрүүлөргө дуушар болгон: 621 өздөштүрүлгөн арабизмдерге кыргыз тилиндеги сингармонизм таасир эткен: имам – ыймам, фитр – битир ж.б. Болгону 166 «дисгармониялык» же үндөшүү мыйзамына баш ийбеген арабизмдер болгон: абзел, аскер ж.б.⁵⁶ Көрүнүп тургандай, дин тили катары араб тилинин коомдо ээлеген «жогорку» абалына карабастан, араб сөздөрүнүн көбү кыргыз тилинин сингармонизм мыйзамына ылайык өзгөрүүгө дуушар болгон.

Ошентип, Борбордук Азия чөлкөмүндө функционалдык араб жана фарс тилдери диндин, мамлекеттик башкаруунун жана жарым-жартылай билим берүүнүн⁵⁷ тилдерине айланышы менен диглоссия кырдаалы түзүлгөн. Анын үстүнө, бул диглоссия, тагыраак айтканда триглоссия төмөнкү эмес, жогорку тараптан – башкаруу жана расмий терминология үчүн «жогорку тилдерди» колдонгон мамлекеттин бийлиги аркылуу колдоого алынат.

Кызыгы, мурда башка тилден кирген сөздөр түп нуска тилдеги сөз менен семантикалык жактан дал келбей, башкача мааниге ээ болушу мүмкүн эле.

Кыргызча	мааниси	тажикче	мааниси
чарбак	огород	чарбог	сад, парк
тасмал	скатерть	дастмол	тряпка, салфетка
чыны	пинала	чини	фарфоровый
күлчө	лапша	кулча	круглая лепешка
март	щедрый	мард	мужчина

Таблицада өздөрүнүн семантикалык маанисин өзгөрткөн иранизмдердин мисалдары берилди⁵⁸.

51 Сиасет-намэ. Книга о правлении везира XII века Низам аль-Мулька. Москва, 1949

52 Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Түрк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой; индексы составлены Р. Эрмерсом. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005

53 Т. И. Султанов. Тюркские версии «Тарих-и Рашиди» и их место в средневековой восточнотуркестанской историографии. Санкт-Петербург, 1997. С. 14

54 Молдо Кылыч. Кысса-и Зилзала. Уфа, 1911

55 Молдо Кылыч. Кысса-и Зилзала. Уфа, 1911

56 Молдо Кылыч. Кысса-и Зилзала. Уфа, 1911

57 Молдо Кылыч. Кысса-и Зилзала. Уфа, 1911

58 К. Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе, 1980. С. 22

19-кылымда Россия империясынын Орто Азияны оторлоштуруусу менен орус тили мурда престиждүү эсептелген араб жана фарс тилдерин сүрүп чыгара баштаган. Совет доорунда орусча сөздөр бир гана өздөштүрүү жолу менен кирген эмес. Мурда колдонулуп келген арабизмдер менен иранизмдерди сүрүп чыгарып, алардын ордун эми семантикалык маанилери бирдей орус жана чет элдик сөздөрү ээлеген.

араб тилинен кирген сөздөр	орус тилинен кирген сөздөр	иран тилинен кирген сөздөр	орус тилинен кирген сөздөр
имарат	здание	далис	веранда
идара	учреждение	сирке	уксус
имла	орфография	устара	бритва
майып	инвалид	замбил	носилки
мартаба	авторитет	иренде	рубанок
ашпоз	повар	сайран	прогулка
дарыс	лекция	сатил	кастрюля
дарысхана	аудитория	сүмбө	шомпол
сынып	класс	шише	бутылок
усул	метод	патынжа	помидор

Таблицада орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр алмаштырган арабизмдер менен иранизмдердин мисалы⁵⁹.

Орустардын Орто Азияда кылымдан ашык мезгил ичинде болгону орус тилинин араб жана фарс тилдерине караганда кыргыз тилине көбүрөөк таасир эткен. Бул сөздөрдүн өздөштүрүлүшүнөн көрүнүп турат: Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндө арабизмдердин саны 1100⁶⁰, иранизмдердики – 1661ка жеткен⁶¹. Ошол эле учурда Юдахиндин 1965-жылкы сөздүгүндө орус тилинен кирген 3935 сөз бар, бул сөздүктүн 10,52%ын түзөт⁶². Бир кылымдык тил байланышынын бул көрсөткүчү кеминде беш кылымга созулган убакытта өздөштүрүлгөн араб-иран сөздөрүнөн эки эсе көп. Себеби, орус тили аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр жана бардык илимий-техникалык адистештирилген терминология кирген.

Ал эми бул процесс Кыргызстанда тоскоолдуксуз жана толук көрсөтүү үчүн өзгөчө артыкчылыктарга ээ болгон орусиялык телеканалдын аркасы менен бүгүнкү күнгө чейин үланууда. (Бир нече орус каналдары дагы эле 99 пайыз санарип сигналга ээ болгон социалдык санарип мультиплекске (Соцпакет) кирет).

Мындан тышкары совет доорунда орус тили аны менен аралаша электе кеңири колдонулган кээ бир семантикалык жактан окшош кыргыз сөздөрүн да колдонуудан сүрүп чыгара баштаган.

«Ата мекенибиз» деген сөздүн ордуна «Родинабыз» деген сөздүн «Кыргызстан маданияты» 63 гезитинде колдонулушу.

Биздин мамлекет жана мамлекеттик тилибиз медиада жана башка тилдик мейкиндиктерде колдонула баштаган жаңы терминдерди кабыл алуучу позицияда

59 К. Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе, 1980. С. 22

60 К. Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе, 1980. С. 22

61 К. Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе, 1980. С. 22

62 К. Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе, 1980. С. 22

63 Кыргызстан Маданияты. 18.10.1984. №42 (925)

болгону жашыруун эмес. Постсоветтик мейкиндикте жаңы терминдер теги башка тилдерден чыкса да, кыргыз тилине бүгүнкү күнгө чейин орус тили аркылуу кирип жатат. Мисалга, биздин мамлекет үчүн жаңы «hate speech» деген термин орус тилинен («язык вражды») келген. Анын кеңири жайылган котормосу «жектешүү (жектөө) тили» эмес, «касташуу (кастык) тили» деп туура эмес которулуп колдонулуп жатат⁶⁴.

Орус тили менен, өзгөчө, тил таануучулар менен байланыш кыргыз тилинин структурасына көп өзгөрүүлөрдү алып келди.

Орус тили менен бет келген алгачкы учурларда бул тилден кирген сөздөр өздөштүрүлүп, аларды айтууда үндөшүү мыйзамы сакталган. Мисалы: «самовар» – «самоор», «стол» – «үстөл», «бутылка» – «бөтөлкө», «булка» – «бөлкө» ж.б. Кийинчерээк кабыл алынган латын алфавити да (1928 – 1940) кыргыз тилинин негизги орфографиясын сактоого мүмкүнчүлүк берген: «Европа» – «Jevropa», «облигация» – «obligatsija», «съезд» – «sjezd», «коюу» – «qojuu»⁶⁵. Абал 1940-жылдан кийин кириллицанын жана жаңы орфографиялык эрежелердин киризилиши менен өзгөрө башталган.

1941-жылдын 12-сентябрында КССР Жогорку Советинин Президиуму жаңы алфавиттин эрежелеринин топтомун бекиткен, андан кийин 1953-жылдын 30-майында Кыргыз ССРинин ПВСсы кыргыз орфографиясынын жаңы такталган текстин бекиткен. Кыргыз тилинин кылымдардан бери келе жаткан сингар-монизм эрежелери эске алынган эмес⁶⁶.

Кирилл алфавити жана жаңы орфографиялык эрежелер кыргыз тилинин сингармонизм мыйзамын бузган (Прунза – Фрунзе).⁶⁷

Ушуну менен бир эле учурда Кыргыз ССР Жогорку Совети «Кыргыз ССРинин жергиликтүү калкынын (кыргыз) граждандарына туруктуу (аталык) фамилияларды ыйгаруу жана аты менен атасынын атын берүү жөнүндө законду» чыгарды (1941-жылдын 1-январында күчкө кирди). Мыйзамга ылайык, жергиликтүү калк «-ов», «-ев», «-ин» (аялдыкы «-ова», «-ева», «-ина») менен аяктаган орус фамилияларын жана атасынын атын («-ович») жана «-евич», аялдыкы «-овна» жана «-евна») алышкан⁶⁸.

Паспорт алуу учурунда кыргыздардын аты-жөнүнүн жана атасынын атынын жазылышында кыргыз тили үчүн иштелген кириллица да эске алынган эмес: Дүйшөнбиева Жамийла Үсөновнанын ордуна Дюшенбиева Джамия Усеновна. Ошентип, үндөшүү мыйзамы чет элдик сөздөргө эле эмес, ар бир кыргыздын аты-жөнүндө да иштебей калган.

Совет доорунда кабыл алынган орфографиялык нормаларга ылайык («бардык жаңы сөздөр орус тилинин орфографиясына ылайык жазылат»)⁶⁹ кыргыз тили семантикалык жактан бир тилге көз каранды болуп калган.

64 Гугл издөө кызматынын жыйынтыгы 10 сентябрь 2023- жыл.

65 Кириллицаны 1940-жылы киргизгенден кийин кабыл алынган кыргыз тилинин жаңы орфографиясында орус тилинен мурда эле өздөштүрүлүп кирген сөздөрдү эки түрдүү жазууга жол берилген: самовар/самоор. Кыргыз тилинин жаңы алфавити жана орфографиясы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1940. С. 10

66 Кыргыз тилинин орфографиясы. Фрунзе, Кыргыз мамлекеттик басмасы. 1954. С. 3-4

67 Элла Майяр тарткан сүрөт, 1932-ж.

68 Кызыл Кыргызстан № 22 (4228). 28. 1. 1941.

69 1941 жана 1953 жж. токтом. Кыргыз тилинин орфографиясы. Фрунзе, Кыргыз мамлекеттик басмасы. 1954. С. 3-4

Эйфория [гр. *euphoria* орус тили аркылуу кирген сөз] - реалдуу шарттарга туура келбеген көңүлдүн которулук, ыраазы болуу менен мүнөздөлгөн абалы: Майрамдан масы тарай элек, эгемендик эйфориясынан баш жаза элек айрым патриотторубуз маселенин маңызын андабай, муш кезээрин сезип турам. [«КМ», 1.09.1993].

Экскурс [лат. *excursus* орус тили аркылуу кирген сөз] - баяндоодо негизги темадан четтеп, ага байланыштуу кошумча маселелер жөнүндө маалымат берүү: Шаардын Мэри 140 жылдык басып өткөн жолуна экскурсу жасады [«ЫК», 18.12.2009].

Экс-президент [лат. *ex + president* орус тили аркылуу кирген сөз] - мурда мамлекет башчысы болгон адам: Республиканын мурдагы бардык президенттери экс-президент деген наамга ээ боло алат [«ЫК», 2003, №4]; Устатынан шакирти өтөт деген сөз өлкөбүздүн экс-президенти А.Акаев менен экс-премьер министри Танаевге таамай айтылгандай [«ЭТ», 7.07.2004].

Экс-сникер [лат. *ex + spicac* орус тили аркылуу кирген сөз] - мурунку Жогорку Кеңештин төрагасы: Бул ай экс-сникер Өмүрбек Текебаевдин отставкасы судьяларга пара алууга уруксат берген [«Жаңы кылым», 7.04.2006].

Элита [фр. *élite* орус тили аркылуу кирген сөз] - кенири мааниде ар кандай социалдык, этностук, кесиптик топтун мыктылары, лидерлери: Элиталык тамадалар Ак үй, Көк үй атка минерлеринин, байлыгы башынан ашкан бизнесмен, төбөсү көрүнгөн адамдардын жакшылыгын алып барышат [«Ачык саясат», 16.09.2007].

Неологизмдер кыргыз тилинин курамына орус тили аркылуу жана орус тилинин орфографиялык эрежелери боюнча кирет: «*Психологияда прокрастинация деген түшүнүк бар*»,⁷⁰ «*Таттыбүбү Садырбекова, ди-джей, алпаруучу: «Стерва болсоң сени ким алат дешет»*». ⁷¹ Ошол эле учурда фонетикалык жактан кыргыздын «zh» тыбышы ди-джейге (DJ) үн жагынан жакыныраак жана «DJ» деп жазса болот. 1980-жылдан биздин мезгилге чейин көпчүлүк чет элдик неологизмдер орус тили аркылуу кирген.⁷²

*Кыргыз тилиндеги неологизмдер туралуу монографиясынын скриншоту*⁷³.

Биздин изилдөөбүздөгү лингвисти-калык анализдин жыйынтыктары көрсөткөндөй, калька котормолор медиада көп жолугат. Калька – бул чет тилиндеги сөздөрдү, сөз айкаштарын, фразаларды маанисине карабай түз которуу⁷⁴. Орус тилинин таасири менен пайда болгон калькалар совет маалында тилибизге агып киргени белгилүү. Мисалы, «Верховный совет» – «Жогорку Кеңеш».

Совет мезгилинде Кыргызстан Жазуучулар союзу чет элдик жазуучулардын чыгармаларын котортуп жарыкка чыгарып турган. 1926 – 1980-жылдар арасындагы СССР элдеринин тилдеринен жасалган котормолорду карай турган болсок: жалпы 2240 китеп которулган (24 995 800 нуска менен), анын ичинен орус тилинен 23 517 800⁷⁵ нускада 2084 китеп которулган. Ошентип, Кыргыз ССРинде 23,5 миллион нуска менен чыккан котормо көркөм адабияттын 93%ы кыргыз тилине орус тилинен которулган.

Калькалар медиадан жана күнүмдүк турмуш-тиричилик тилинен эне тилдеги ошол эле семантикалык маанини берген сөздөрдү да сүрүп чыгышы мүмкүн. Мисалы, «бутка туруу» деген сөз айкашы – «встать на ноги» деген орус тилиндеги фразадан сөзмө-сөз которулуп, «ирденүү»⁷⁶ деген сөздүн ордуна колдонулуп кеткен. Көптөгөн сөз айкаштары менен фразеологизмдер кыргыз тилине орус тилинен калька түрүндө сөзмө-сөз которулуп кирген.

Бүгүнкү күндө кыргыз тилине орус жана араб тилдеринин таасири чоң. Эгемендүүлүк доорунан тарта ислам Кыргызстандын коомдук турмушунда маанилүү роль ойной баштады. Ага байланыштуу араб тили кыргыз тилинде мурда өздөштүрүлгөн арабизмдерге таасирин тийгизе баштады. Кээ бир араб сөздөрү эки түрдүү жазыла баштады. Биринчиси, кыргыз тилинин орфографиясына ыңгайлаштырылып өздөштүрүлгөн мурдагы түрү, ал эми экинчиси – араб тилиндеги айтылышына жакын түрү. Мисалы, «битир садага» төмөнкү мисалдарда ушундай жазылган: «*Кара-Көлдө битир-*

⁷⁰ Маанилүү ишти эртеңкиге калтыруу окуучу үчүн кооптуу. Түшүндүрмө // <https://sputnik.kg/20200527/okuuchu-student-psihologiya-maaniluu-ish-1048443473.html>

⁷¹ «Таттыбүбү Садырбекова, ди-джей, алпаруучу: “Стерва болсоң сени ким алат дешет”» // <https://www.super.kg/kabar/news/405435>

⁷² А.А.Анапияева. Кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки неологизмдер. Каракол, 2015

⁷³ Там же, С. 127

⁷⁴ Калька. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. С. 211

⁷⁵ Киргизская Советская Социалистическая Республика. Энциклопедия. Фрунзе, 1982. С. 376

⁷⁶ Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. Книга 1. Фрунзе, 1985. С. 302

садагадан 92,7 миң сом топтолду»⁷⁷. Ал эми кийинки мисалда түп нускасына жакындатылып жазылган: «Ала-Букада фитр садакадан түшкөн каражатты адилеттүү бөлүштүрүү боюнча жыйын өттү»⁷⁸. Калган мисалдарда «битир садага», «садага-битир» деп, салттуу орфографияны колдонушат: «Муфтият быйылкы садага-битирдин өлчөмүн, тартибин бекитти»⁷⁹; «Ыйык Рамазан айы: битир-садаганы кантип онлайн берсе болот»⁸⁰; «Муфтият быйылкы битир-садаганын өлчөмүн бекитти»⁸¹.

Араб тилинен кирген сөздөрдү кыргыз орфографиясына ыңгайлаштырбастан, араб тилиндеги айтылышына жакындатып жазуу тенденциясы уланууда жана бул кыргыз интернет мейкиндигинде талаш-тартыштарды жаратууда.

Неправильное написание	Правильное написание
X кадр	✓ кадыр
X сабр	✓ сабыр
X макрух	✓ макүрөө
X сунна	✓ сүннөт
X балакат	✓ балагат
X ракаат	✓ рекет
X мубарак	✓ маарек

Диний лексиканы кыргыз орфографиясына ылайыкташтырып жазуу боюнча интернеттеги чакырыктын мисалы»⁸².

Кыргыз тилинин экосистемасынын макродеңгээли узак убактан бери диглоссия абалында турат. Чындыгында, араб, иран жана орус тилдери узак убактан бери колдонулуп келген илим, дин, мамлекеттик башкаруу сыяктуу тармактарда кыргыз тили жаңыдан эле өнүгүп келе жатат. Кыргыз тилинин тарыхындагы диглоссиялык абалдын калыптанышы тууралуу жогорудагы мисал тастыктагандай, диглоссиялык абал ошол кезде мамлекет тарабынан колдоого алынып турган. Демек, мунун өзү мамлекет бүгүнкү күндө диглоссияны жеңүүгө да активдүү катыша алат дегенди билдирет.

Макродеңгээлде көп нерселер Кыргыз Республикасынын тил саясатынан, кыргыз тилин эгемендүү кыла турган нормативдик-укуктук актыларды кабыл алуудан тартып, тилди өнүктүрүү жана изилдөө боюнча комплекстүү программаларды камтып, китеп басып чыгарууга инвестиция салуудан, сөздүктөрдү, жумушчу филологиялык топторду түзүүдөн, кыргыз тилиндеги факультеттерге колдоо көрсөтүүдөн, кыргыз тилиндеги коомдук маанидеги аудио-визуалдык контентти түзүүдөн, ошондой эле Кыргыз Республикасындагы россиялык телеканалдар менен байланышкан маселелерди чечүүдөн көз каранды.

Чет тилден кирген бардык жаңы сөздөр кыргыз тилинин эмес, орус тилинин эрежелери боюнча жазуу тууралуу жобону алып салуу жаңы сөздөрдүн кыргыз тилине ортомчу тил аркылуу мааниси өзгөртүлгөн таризде эмес, түздөн-түз киришине жардам берет. Мисалы, орус тилинен которулган «кастык тили» («язык вражды») же англис тилден түз которулган «жектөө тили» («hate speech») терминдеринде ар кандай семантикалык маанилер камтылган.

Кыргыз тилине ортомчу тилсиз түз которулуп, семантикалык жактан мааниси бузулбай кирген илимий терминдер бар: «Чыгыш таануу» – («Oriental Studies»). Илимдин башка тармактарын да ушундай эле «таануу» деген кошумча сөздү кошуп которууга болот, мисалы, «Эс тутум таануу» – «Memory Studies». Бул «Исследования

⁷⁷ «Кара-Көлдө битир-садагадан 92,7 миң сом топтолду» // <https://www.turmush.kg/news:328004>

⁷⁸ «Ала-Букада фитр садакадан түшкөн каражатты адилеттүү бөлүштүрүү боюнча жыйын өттү» // <https://www.turmush.kg/news:303130>

⁷⁹ «Муфтият быйылкы садага-битирдин өлчөмүн, тартибин бекитти» // <https://www.azattyk.org/a/31773632.html>

⁸⁰ «Ыйык Рамазан айы: битир-садаганы кантип онлайн берсе болот» // <https://www.super.kg/kabar/news/425859>

⁸¹ «Муфтият быйылкы битир-садаганын өлчөмүн бекитти» // <https://sputnik.kg/20230314/bitir-sadaganyn-olchomu-1073572490.html>

⁸² Фото. Тилимпоз <https://www.instagram.com/tilimpoz/>

памяти» деген орус тилиндеги аталыштын «Эс тутум изилдөөлөр» деген кыргызча котормосуна караганда алда канча ыңгайлуу жана кыска.

«Учак» деген сөз авторго белгилүү сөздүктөрдө жок, бирок журналистикада активдүү колдонулат. Мына ушундай бирин-серин мисалдар эле ылдыйдан келген калктын демилгеси кыргыз тилинин семантикалык өнүгүшүнө жана калькага жол бербөөгө салым кошо аларын көрсөтүп турат.

Алэмитил мейкиндигинин эң бийик деңгээли болгон кыргыз тилинин эко-системасынын макродеңгээли саясатка, тил комиссиясынын чечимдеринен көз каранды болгондугуна карабай, ылдый жактан келген сунуштарга, таасирлерге да ачык.

Ортомчу экосистемалык деңгээл. Бул жерде Кыргыз (Казакстан) жана Кара-Кыргыз автономиялуу областтары РСФСРдин составына кирип жана борборлордо иш кагаздарын жүргүзүү орус тилинде жүргүзүлгөнүн белгилей кетүү ашыкча болбойт. Формалдуу түрдө РСФСРге, Өзбек же Түркмөн ССРине барабар болгон союздук республикалардын статусун бул өлкөлөр 1936-жылы гана алышкан. Бул убакта «коренизация» саясаты бүтүп, башка саясат башталган эле. 1938-жылдын 13-мартында СССРдин Совнаркомунун жана ВКП(б)нын «Улуттук республикалардын жана облустардын мектебинде орус тилин милдеттүү түрдө окутуу жөнүндө» токтому чыгат⁸³. Бул мезгилде Казакстан менен Кыргызстан «коренизация» болуп деле үлгүрө элек болчу.

Эгемендикке жеткенибизге 32 жыл болду, бирок кыргыз тили орус/кыргыз диглоссиясында дагы деле «төмөнкү» тил бойдон калууда. Кыргыз тили өзү мамлекеттик тил статусун мурдараак алган. 1989-жылы 23-сентябрда Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши «Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзамды кабыл алган, андан соң кыргыз тилине мамлекеттик тил статусу ыйгарылган. Ал эми 2000-жылдын 29-майында орус тилинин расмий статусун бекиткен мыйзам кабыл алынган. Бул мамлекеттик мекемелерге өз иштеринде мыйзам чегинде орус тилин колдоно берүүгө мүмкүнчүлүк берген.

Диглоссияны күчөтүү системасы кыргыз тилинин экосистемасындагы ортомчулук деңгээл менен абдан тыгыз байланышта. Экосистеманын ортомчулук деңгээли диглоссияны жеңүүдө абдан чоң роль ойнойт. Алсак, шаардык чөйрө борбор менен биргеликте тилдин абруун аныктайт – борбордун тили мамлекеттин тили, престиждин тили. Медиалардын басымдуу бөлүгү жана алардын кызматкерлери борбордо болгондуктан, жалпы өлкөдөгү медианын сапатына олуттуу таасир тийгизет. Борбордогу журналисттердин өзүнүн квалификациясын үзгүлтүксүз жогорулатып турууга мүмкүнчүлүгү чоң, аларга ар кандай булактардан, анын ичинде мамлекеттик орган-дардан да маалымат алуу ыңгайлуу.

Интернеттеги орус-кыргыз аралаш тилин колдонбоо чакырыгы⁸⁴.

Ортомчулук деңгээлде расмий орус тили басымдуулук кылат. Журналисттер мамлекеттик кызматкерлерден тигил же бул маселе боюнча интервью алганда, жооптордун көбү орус тилинде же орус-кыргыз аралаш тилде болоорун билдиришкен. Мындайча айтканда, ал маалыматтарды которуу үчүн кошумча иштөөгө, кыргыз тилдеги адистик терминологияны издөөгө мажбур болот. Атайын терминологияны билбеген журналист ал текстти кыргыз тилине которууда ката кетириши мүмкүн.

83 Постановление Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б) номер 324: «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей». ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933-1945. — Москва: РОССПЭН, 2009. С. 401

84 Фото. Тилимпоз <https://www.instagram.com/tilimpoz/>

Ушул эле көйгөй орус тилиндеги мамлекеттик электрондук сервистерге да тийиштүү, мисалга, электрондук патентти же электрондук эсеп-фактураны⁸⁵ алуу маселеси. Бул оозеки кепте сервистин же мамлекеттик кызматтын толук атын атоого мажбур кылат, алсак: «электрондук эсеп-фактура керек» дегендин ордуна адам «электронный счет-фактура керек» дейт. Демек, үнөмдөө жана диглоссия сүйлөмдү ушинтип орусча-кыргызча түзүүгө мажбурлайт.

Банктын маалыматтары кыргыз тилинде биринчи катарда турса дагы, орус тилиндеги тартип менен киргизилген. Бул деген кыргыз тилинин «төмөнкү» статута экендигин моюнга алуу. Натыйжада кыргыз графасы «А» тамгасы менен башталбай, орусчасын ээрчип, башка тамгалардан турган терминдер менен башталат. Мисалы, «Капиталдын шайкештиги – Адекватность капитала» же «Электрондук акча агенти» – «Агент электронных денег»⁸⁶. Мына ушундай эле жагдай бардык тармактык сөздүктөргө да мүнөздүү, мындай сөздүктөрдүн көбү кыргызча-орусча эмес, орусча-кыргызча болуп түзүлгөн.

Албетте, текстти кыргыз тилинде түзүүдө ошол тармактык журналистика үчүн бул бир топ түйшүк жаратат. Ошого карабай, текстти кыргыз тилинде түзгөндө, семантикалык каталарга жол берилмек эмес.

Бүгүнкү күндө айрым терминдер кыргыз тилине которулганы менен, алар мамлекеттик органдарда колдонулбай келет. «Унаа» деген сөз семантикалык өзгөрүүгө учураган (же толукталган) сөздөрдүн бири. Мурда бул сөз «жумушчу мал», «жумушчу (күч) унаа» – «жүк ташуучу күч»⁸⁷ деген мааниге ээ эле. Азыр «унаа» деген медиада «транспорт», «автомобиль» деген сөз катары колдонулууда. Бул сөз юридикалык терминдер сөздүгүнө да кирген: «унаа – транспорт», «унаа документтери» – «транспортные документы»⁸⁸. Бул сөздү колдонуу Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясынын Ч.Т.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча Улуттук комиссиясы тарабынан сунушталган, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Билим берүү, илим, маданият жана спорт комиссиясы тарабынан жактырылган. Ошондой эле КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын, Терминологиялык комиссиянын транспорт боюнча чыгарылган атайын сөздүгүндө «транспорт» «унаа» деп берилген. Шаардык транспорт – шаардык унаа (шаар ичинде же шаарга жакын аралыкта калкты жана жүк ташуучу ар түрдүү унаа каражатынын комплекси). Бирок мамлекеттик органдар транспорт деген сөздү колдонушат. Мисалга, транспорт (транспорттук) – «электрондук товардык-транспорттук коштомо кагаз» – «электронная товарно-транспортная накладная»⁸⁹. Мындайча айтканда, мамлекет өзү да диглоссияны норма катары карайт жана колдойт.

Коммуникацияны жөнөкөйлөштүрүү максатында колониалдык экосистеманы колдогон «үнөмдөө» принциби колдонулууда.

Кош тилдүүлүк, диглоссия шарттарында, өзгөчө азыркы технологиялар заманында үнөмдөө принцибин жаңы маанисинде колдонууга кеңири жол ачат. Үнөмдөө принциби» деген терминди француз лингвисти Андре Мартине киргизген. Бул принцип боюнча адам баарлашууда, өзгөчө интернетте оозеки, жазуу жүзүндө пикир алышууда акылын жана физикалык күч-аракетин ашкере короткусу келбей, болушунча үнөмдөп колдонгусу келет⁹⁰.

85 Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик салык кызматынын Электрондук эсеп – фактурасы // <https://esf.salyk.kg/>

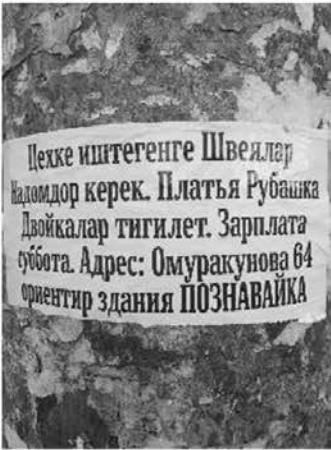
86 Глоссарий банковских и финансовых терминов. Бишкек, НБКР, 2016

87 Юдахин. К. К. Киргизско-русский словарь. 2-книга. Фрунзе, 1985. С. 305

88 Русско-кыргызский словарь юридических терминов и иных понятий. Бишкек, Турар, 2014. С. 444

89 Русско-кыргызский словарь юридических терминов и иных понятий. Бишкек, Турар, 2014. С. 444

90 Русский перевод работы вышедшей в 1955 году во Франции: Андре Мартине. Принцип экономии в фонетических изменениях. Москва: Издательство иностранной литературы, 1960

Изилдөөнүн жүрүшүндө биздин кеңешчилердин бири даректерди түшүндүрүүнүн мисалына токтолду: «Карасаева улиса, онунчу дому». Бул биздин өлкөдө кыргыз тилинде эмес, жалаң орус тилинде түзүлгөн онлайн-картаны колдонууга байланышкан көйгөй десек болот. Кызыгы, орус тилинин таасири шаардагы англис тилине жазылган көчөлөрдүн аталыштарында да көрүнөт (Manas St. дегендин ордуна Manasa).

Инстаграм баракча TEDx Manasa St.⁹¹

Ошондой эле «Үнөмдөө» орус тилиндеги кыскартылган сөздөрдү колдонууга түртүүдө. Кыргыз тилине которулган «Обменное бюро» «Алмашуу бюросу» (КРУБнын терминологиясында) кыска «обменка» деген элдик формасына ээ, бирок анын кыргызча кыска элдик формасы жок. Ошондуктан, көбүнчө «обменкалар» деген сөз колдонулууда, мунун ордуна мурда «алмаштыруу» маанисин берген «сарап» деген сөз колдонулса болмок. Диглоссия уюмдардын аталыштарына жана даректерине расмий макам берет, андыктан «жогорку» тил катары колдонулганын көрүүгө болот.

Бишкектин көчөлөрүндөгү жарнамадагы үнөмдөө мисалы.

Мартинеттин айтымында, дал ушул акыл-эс, физикалык жана убакыт ресурстарын үнөмдөө адамды чаттарда «ообанын» ордуна «оа», вместо «give me» ордуна «gimme», «спасибо» ордуна «пасип» деп жазууга түртөт.

Биз медиа коомчулугун тармактык сөздүктөрдү колдо-нууга үндөйбүз, бирок бул терминдер иш-аракеттери медиада көп чагылдырылган расмий структураларда колдонулбайт. Ошондой эле программалардын жана мамлекеттик кызматтардын интерфейстеринде расмий (орус) тил колдонулат. Мунун натыйжасында орус тилиндеги терминдерди колдонуу оңой көрүнөт да, бул оозеки кептеги же блогосферадагы сөздөрдү «үнөмдөп» колдонууга түртөт⁹².

Тиркемелер да көбүнчө орус тилинде аталат: «О’Деньги», «Мой свет» ж.б. Медиа коомчулук бул тиркемелерди орус тилине которуп отурбасы айдан ачык.

Муну менен катар тигил же бул тармактар боюнча серепчилик да орус тилинде көбүрөөк жүргүзүлөт, бул биринчи кезекте илимий чөйрөнүн дагы деле орус тилине басым жасаганына байланыштуу болууда. Акыркы изилдөөлөргө ылайык, илимде дагы деле орус тили басымдуулук кылат. Илимий эмгектердин 1034 (кандидаттык диссертациялардын) 11,2%ы гана кыргыз тилинде, анан да алар негизинен — филология, педагогика, этнографияга тийиштүү⁹³.

Азыр журналисттер өзүнүн квалификациясын эки жол менен — өз алдынча жана эл аралык уюмдар аркылуу жогорулатышууда. Өз алдынча билим алууда алар интернетти көп колдонушат. Ал эми интернетте болсо, вебсайттын 0,1%дан азы гана кыргыз

91 Инстаграм баракчасы. TEDx ManasaSt: <https://www.instagram.com/p/CxNfnWmlqZD/>

92 Азаттык кыргыз кызматы окурманларга жеткиликтүү болуш үчүн салык терминдерин эки тилде берүүгө аргасыз болгон. См.: Эрнест Нурматов. Салык саясаты: талаш жараткан үч маселе. 14-Март, 2023. <https://www.azattyk.org/a/salyk-erezhesi-talash-zharatkan-uech-masele-/32315709.html>

93 Зарина Жолдошева. Родной язык или будущее: почему школы Кыргызстана плохо учат и на русском, и на кыргызском. Публикация от 22 декабря 2021 года <https://kloop.kg/blog/2021/12/22/rodnoj-azyk-ili-budushhee-pochemu-shkoly-kyrgyzstana-ploho-uchat-i-na-russkom-i-na-kyrgyzskom/>

тилинде. Калкынын саны кыргыз элиникиндей болгон даниялыктардын жана финдердин тилиндеги маалыматтар салыштырмалуу 4 жана 3 эсеге көп. Кыргыз тили интернетте колдонулгандыгы боюнча 80-орунда турат, ошол эле учурда орус тили дүйнө жүзү боюнча 3-орунда экени маалым⁹⁴.

Эл аралык уюмдардын семинарлары бир топ убакыттан бери журналисттер үчүн маалымат берүүчү ресурстардын бири болуп келет. Алар журналисттердин квалификациясын жогорулатуу жана экологиядан укукка чейинки ар кайсы маселелер боюнча окутууларды жүргүзүшөт.

Биздин респонденттер семинарлардын көбү бүгүнкүгө чейин орус тилинде өтүп келгендигин же лекторлордун көбү орус тилин колдонушканын баса белгилешкен. Акырындан, 2020-жылдан баштап, жагдай жакшы жакка өзгөрүп, адистердин көбү кыргыз тилдүү аудитория үчүн семинарларды кыргыз тилинде өткөрө баштаган. Совет мезгилиндеги тажрыйба көрсөткөндөй, бөтөн тилде алган билим тигил же бул тармактагы жергиликтүү адистердин сандык жана сапаттык өсүүсүн төмөндөтөт⁹⁵. Ушундан улам квалификацияны жогорулатуу журналисттердин эне тилинде болгону кыргыз медиасынын абалын жакшыртууга өбөлгө түзөт. Бул сөз маданиятына гана эмес, тармактык журналистикага да тиешелүү, мындай окууларда эксперттерди даярдоого да болот. Ортомчу деңгээл акырындап диглоссия абалынан чыга баштады. Балким, бул муундардын алмашуусунан жана тышкы саясий себептерден уламдыр. Кандай болгон күндө да бул процесс ортомчу деңгээлде иштеп жаткан акторлордон гана эмес, тилдик кырдаалдан, демек ар бир ЖМК өкүлдөрүнөн же карапайым жарандардан көз каранды.

94 2023-жылдын 27 августундагы статистика бонча: Usage statistics of content languages for websites (https://w3techs.com/technologies/overview/content_language)

95 Бул суроо боюнча толугураак маалымат: Абытов Б.К. Исхак Раззаков – национальный лидер кыргызов в XX веке. <https://kutbilim.kg/ru/news/inner/ishak-razzakov-natsionalnyy-lider-kyrgyzov-v-xx-veke>; Радик Темиргалиев. Как экономика повлияла на всю историю Казахстана (часть 7). <https://365info.kz/2019/02/kak-ekonomika-povliyala-na-vsyu-istoriyu-kazahstana-chast-7>; Грищенко В.Д. Формирование и развитие национальных кадров рабочего класса народов СССР. Автореферат кандидатской диссертации. Москва, 1988; Пинхасова, О. Б. «Национальный рабочий класс Кыргызстана: Опыт исследования проблем становления и адаптации». Автореферат кандидатской диссертации. Екатеринбург, 1991

II БАП.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЭКОСИСТЕМАСЫНЫН ӨЗГӨРҮШҮ:
ЛИНГВИСТИКАЛЫК СЕРЕП.

Мукарам Токтогулова, Гулзада Станалиева

«Денацификация тосканы чыгарат»

Изилдөөнүн усулдук пайдубалы. Кыргыз тилдүү медиаларга лингвистикалык мониторинг эки деңгээлде: **сандык** жана **сапаттык көрсөткүчтөр** боюнча жүргүзүлдү.

САНДЫК ТАЛДОО

Кыргыз тилдүү медиалардын сапатына мониторинг жүргүзүү үчүн тандалып алынган медиалардын март, апрель, май айында жарык көргөн материалдарындагы грамматикалык каталардын жана чет тилдеги сөздөрдүн сандык көрсөткүчүн аныктадык. Изилдөөнүн графикалык көрсөтмөлөрүндө каталардын түрлөрүн код катары пайдаландык. Алар төмөндөгүлөр:

- лексикалык калька (КЛ)* – башка тилден кирген сөздү сөзмө-сөз көчүрүп, маанисин бузуп колдонуу;
- синтаксистик калька (СК)* – башка тилдин сүйлөм структурасын көчүрүү;
- орфографиялык каталар (О)* – сөздөрдүн жазылышындагы каталар;
- орфоэпиялык каталар (ОЭ)* – сөздөрдүн айтылышындагы каталар;
- пунктуациялык каталар (П)* – тыныш белгилердин коюлушундагы каталар;
- стилдик каталар (С);*
- мите сөздөр (МС).*

Башка тилдердин кыргыз тилине лексикалык деңгээлде тийгизген таасирин аныктоо үчүн тексттеги чет тилден кирген сөздөрдүн, которулган сөздөрдүн, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн сандык көрсөткүчтөрү аныкталды. Мындан сырткары, кыргыз тили кайсы тармактарда колдонулбай, өнүкпөй калгандыгын көрсөтүү үчүн чет тилден кирген сөздөрдү сфералар боюнча да бөлүштүрдүк.

Ал үчүн графикалык көрсөтмөлөрдө мындай коддорду колдондук:

- Чет тилиндеги сөздөр (Ч)* – которулбай кирген чет тилдеги сөздөр.
- Мисалы: ник, фейк.*
- Которулган түшүнүктөр (КТ)* – Мисалы: санарип, социалдык тармак.
- Өздөштүрүлгөн сөз (Ө)* – тилдин эрежелерине карата чет тилден кирген сөздөрдү айтылышы, жазылышы боюнча ыңгайлаштыруу. Мисалы: *керебет, меш ж.б.*

САПАТТЫК ТАЛДОО

Сапаттык талдоо жүргүзүү үчүн изилдөөнүн жүрүшүндө **адабияттарга сереп** салып, совет доорунда кыргыз тилинин жазуу системасын түзүү жана өнүктүрүү тарыхын изилдедик. Натыйжада азыркы жазма кыргыз адабий тилин иштеп чыгып, стандартташтырууга таасир эткен тарыхый факторлор аныкталып⁹⁶, азыркы кыргыз адабиятында ал стандарттуу тилдин чагылдырылышы көрсөтүлдү. Изилдөөнүн жыйынтыгында кыргыз тилинин алфавитинин совет доорунда бир нече жолу өзгөрүүсүнө, сингармонизм мыйзамынын чектелишине жана кээ бир тилдик эрежелердин киргизилишине идеологиялык факторлор таасир эткендиги аныкталды. Журналисттер менен болгон **фокус топ**⁹⁷ кыргыз тилде медиаконтент жаратууда

96 Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019. 74-90б.

97 Тиркеме 5. Фокустук топтун жана эксперттик интервьюнун катышуучуларынын тизмеси <https://docs.google.com/document/d/191o1M4eeuF8nuywQ3ocUfESEq99rp9Vy/edit>

кездешкен кыйынчылыктарды аныктоого жардам берди, ал эми лингвисттер, маданият кызматкерлери менен болгон *эксперттик интервью*⁹⁸ кыргыз тилинин совет доорунда түзүлгөн колониалдык экосистемасы кантип эмдигиче туруктуу иштеп, азыркы учурда постколониалдык экосистемага трансформация болгондугун түшүнүүгө жардам берди.

Адабияттарга сереп. Азыркы жазма адабий кыргыз тилин түзүү бир нече баскычтан турган. XX- кылымдын 20-жылдарына чейин кыргыз эли жазуусу жоктугунан өзүнүн бай жана көп жанрдуу көркөм адабиятын оозеки өнүктүрүп келгендиги тууралуу жаңылыш пикир ушу кезге чейин айтылып келет. Чындыгында, окумуштуулар кыргыздардын мурда эле Орхон-Энесай, араб жазууларын колдонуп келгендигин 60-жылдары эле тарыхый фактылар менен далилдешкен⁹⁹. XIX кылымдын аягында жазгыч акындар аз болсо да казалдарын араб алфавитинде жазып, китептерин басмадан чыгарып келишкен¹⁰⁰. Совет бийлиги келгенден кийин, массалык агартуу иштери жүргүзүлүп, басма пайда болуп, кыргыз тилин стандартташтыруу башталган. 1923-жылы араб алфавитинин негизинде Касым Тыныстанов кыргыз алфавитин түзөт. 1924-жылы Ишенаалы Арабаев ал алфавитти колдонуп, «Алиппени» жазып, «элдин туташ сабатсыздыгын жоюу» боюнча советтик саясат ишке ашырылган. Ошол эле жылы биринчи кыргыз тилиндеги «Эркин тоо» гезити жарыкка чыгып, анда Аалы Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» ыры басылган. Ошол кез кыргыз совет профессионалдык жазма адабиятынын башталышы деп эсептелип келет.

1924–1925-жылдарда түрк тилдүү элдер үчүн латын алфавити иштелип чыга баштаган. 1926-жылы Баку шаарында биринчи түркологиялык съезд болуп, Жаңы түрк алфавитинин борбордук комитети (ЖТАБК) түзүлгөн. 1930-жылдан баштап араб алфавитин колдонуу токтотулуп, латын алфавити колдонууга киргизилген.

Совет мезгилинде кыргыз адабий тилин стандартташтырууга радио да чоң салым кошкон. Кыргыз Республикасында радионун түптөлгөн жылы деп «Кыргыз радиосу» түзүлгөн 1931-жыл эсептелет. Совет мезгилинде «Кыргыз радиосу» жумасына 23 саатты маданият берүүлөрүнө бөлгөн б.а. кыргыз музыкасы, кыргыз адабияты, көркөм чыгармалар тууралуу уктуруулар берилген. Ошондой эле айыл чарбага, жаштарга арналган берүүлөр даярдалган. Күн сайын радиодон ар кайсы кесиптин өкүлдөрү: илимий кызматкерлер, адабият жана маданият кызматкерлери, айыл чарбанын жана өндүрүштүн алдыңкылары чыгып сүйлөп турган¹⁰¹.

1940-жылы латын алфавити түрк тилдүү элдердин орус тилдүү элдерге биригүүсүнө жана өз ара мамилесин жакшыртууга «кедергесин тийгизди»¹⁰² деп, колдонуудан чыгарылган. Ошол эле жылы жаңы идеологиялык максаттарды ишке ашыруу үчүн кирилл графикасына негизделген орус алфавитин өзгөртпөстөн кабыл алуу чечими ишке кирген¹⁰³. Ушул кезден тартып кыргыз тилинин жаңы колониялашкан экосистемасынын пайдубалы түптөлгөн. Эгерде мурда араб, перс империялары түрк тилдеринин колониялык экосистемасын калыптандырса, эми алардын ордун Орус империясы менен Совет бийлиги ээлеп, басма, радио, телевидение сыяктуу жаңы эффективдүү инструменттерди колдоно башташат.

Окумуштуу-лингвист Сыртбай Мусаевдин пикиринде бул жолку алфавитти өзгөртүүнүн чыныгы зарылдыгы саясий кызыкчылыктар менен шартталаган. Анткени совет бийлиги «орус тилин башка улут өкүлдөрүнө «экинчи эне тили», «улуттар аралык тил» катары таңуулоого жана «совет эли» деген жасалма элди жаратуу

98 Тиркеме 5. Фокустук топтун жана эксперттик интервьюнун катышуучуларынын тизмеси <https://docs.google.com/document/d/191o1M4eeuF8nuuwQ3ocUfESEq99rp9Vy/edit>

99 Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019. 70-б.

100 Молдо Кылыч. Кысса-и-Зилзала. Казан, 1911.

101 <http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/8104.pdf>

102 Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019. 85-б.

103 Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019. 116-б.

үчүн улуттук чектерди жоюп», баарын орусташтыруу багытына өткөн эле. Анын натыйжасында башка улуттун өкүлдөрү үчүн орус тили экинчи эмес, биринчи эне тилинин деңгээлине көтөрүлүшү керек болчу¹⁰⁴.

Ошол кездеги Кыргыз тилинин жана жазуусунун илим изилдөө институнун жетекчиси И.Батманов баштаган кызматкерлери орус алфавитине өтүү зарылдыгын мындайча түшүндүрүшкөн: 1) башка элдерге орус тилин үйрөнүүнү оңойлоторун; 2) көп улуттуу совет өлкөсүндө басма иштерин жүргүзүүнү жеңилдетерин айтышкан¹⁰⁵. Себеби басмада кайсы тилде болбосун, бирдей арип терилери белгиленген. Бирок чыныгы зарылдык ошол жаңы алфавит аркылуу орус тилинин таасирин жогорулатып, жергиликтүү элдин эне тили менен катар орус тилин кеңири колдонууга киргизип, коомдо диглоссияны пайда кылуу болгон. Ал үчүн кыргыз тилинин жазуу системасын орус тилинин мыйзамдарына ылайыктап түзүп, тилдик нормаларды да орус тилинин таасирин күчөтүүгө алып келгидей иштеп чыгуу аракети жүргөн.

Мисалы, кыргыз тилинин байыркылыгын жана бөтөнчөлүгүн көрсөткөн сингармонизм законун колдонууга чектөө коюлган¹⁰⁶. Жаңы чет тилден кирип жаткан сөздөрдү жазууда үндөштүк мыйзамын бузуп жазууга жол берилген. Орус тилиндеги сөздөр, чет тилден кирген сөздөр орус тилинде кандай болсо, ошондой жазуу эрежеси кирген. Аларды сингармонизм мыйзамына ылайыктап өзгөртүүгө жол берилген эмес¹⁰⁷. К.Бакейев кыргыз тилиндеги сингармонизм закону «прогрессивдүү закондордон эмес экендигин белгилеп, аны интернационалдык сөздөрдү жазууда колдонуунун зарылдыгы жок» экендигин айткан¹⁰⁸.

Кыргыз тилиндеги «ү», «ө» тамгаларынын ордуна «ю», «ё» тамгаларын жазуу киргизилген, кыргыз тилинин орус тилинен айырмалаган тыбыштары атайын тамга менен белгиленген эмес. Каткалаң «қ», «ғ» менен орусча «к», «г», бирдей тамгалар менен берилген. Каткалаң [ж] тыбышынын ордуна орус тилиндеги эки тамганын айкашы [дж] колдонулган. Орус тилиндеги кээ бир сөздөрдү которбой колдонуу сунушталган.

Бул жаңы нормалар орус тилине үстөмдүк позицияны ыйгаруу менен кыргыз тилинин табийгый өнүгүүсүнө бөгөт койгон. «Орусташкан алфавит»¹⁰⁹ орус тили бардык деңгээлде фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик деңгээлде кыргыз тилине таасир этишине шарт түзгөн. Элдер аты-жөнүнөн өйдө орус тилинин тыбыштык мыйзамына ылайык, Дуйшөн эмес, Дуйшен, Кайыргүл эмес, Кайиргюль, Жеңиш эмес, Джениш деп жаза баштаган. Орус тилиндеги сөз мүчөлөрү да кеңири колдонула баштаган, уңгусу орусча, мүчөсү кыргызча сөздөр кадыресе көрүнүшкө айланган. Кыргыз тилинин лексикасы негизинен орус тилинен кирген сөздөр менен толукталган¹¹⁰. Орус тилиндеги сөздөрдү которбой сүйлөө колдоого алынып, жергиликтүү башкаруучуларга орус тилиндеги сөздөрдүн атайын тизмеси сунушталган¹¹¹.

«Улуу орус тили» кыргыз улутундагы совет муунунун өкүлдөрүнүн «экинчи эне тилине», а иш жүзүндө биринчи тилине айланган. Ошол кездеги бийликтин биринчи кишиси Т. Усубалиевдин КППСтин съездиндеги отчеторунда бул артыкчылык катары баса белгиленген¹¹².

Ошентип, жогоруда аталган жаңылыктардын бардыгы «кыргыз тилин улуу орус тилине жакындаштыруу» деп аталып, аларга каршы чыккандар «зыянкечтер», «улутчул-дар»

104 Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019.

105 Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019. 87-б.

106 Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019. 88-б.

107 Батманов И., Бакейев К., Бактыбайев Ү. Кыргыз тилинин орфографиясы. – Ф. 1938

108 Бакейев К. Кызыл Кыргызстан, 11 декабря 1940

109 Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019.

110 Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019. 88-б.

111 Казаков Т. менен интервью, 03.09.2023.2023

112 Huskey, E. 1995. The Politics of Language in Kyrgyzstan. Nationalities Papers, 23(3), 554-б.

деп аталган¹¹³. Мындай мамиленин натыйжасында кыргыз тилин колдонуу тармактары тарып, акырындап ал престиждүү тармактарда такыр эле колдонуудан чыгып, «төмөнкү тилге» айланган.

Медиа, кино, басылмаларда орус тили үстөмдүк кылган: кыргызча тартылган фильмдер милдеттүү түрдө орус тилинде сүйлөтүлгөн. 1980-жылдарда улуттук китепканадагы китептердин 4 гана пайызы кыргызча болгон, улуттук опера театрындагы 50 эмгектин 4ү гана кыргызча, кинолордун 9 пайызы гана кыргызча же кыргызча субтитрлер менен коштолгон, Фрунзедеги 67 мектептин үчөө гана кыргыз мектеп болгон¹¹⁴.

Акырындап эл арасында кыргыз-орус аралаш тилин колдонуу кеңири тарап, орус тили кыргыз тилине караганда ойду так бере тургандыгына «ишенүү» пайда болгон жана барган сайын кыргыз тилинин кадыр-баркы түшө берген. Кыргыз тилин колдонуу аймагы акырындап, айыл жери, маданий жана салттык иш-чаралар, үй-бүлө менен чектелип калган.

Коомдук коммуникацияны камсыздаган тармак катары медиа кыргыз тилинин колониалдык экосистемасынын бардык натыйжаларын айкын чагылдырат. Кеңеш бийлиги кулаганына отуз жылдан ашык өткөндүгүнө карабай, ал натыйжалар азырга чейин туруктуу сакталып, өз алдынча жаңыланып, бүгүнкү күндө постколониалдык экосистемага трансформацияланып жатат¹¹⁵.

Интервью учурунда эксперттер С. Мусаев, У. Камбаралиева, К. Осмоналиев, Д. Керимов, Э. Ажыканова совет доорунда диглоссия¹¹⁶ пайда болуп, анын натыйжасында кыргыз тилинин функционалдык сферасы тарыгандыгын белгилешкен. Окумуштуулар ошондой эле чет тилдеги сөздөрдү өздөштүрүүдө кыргыз тилинин «фонологиялык элеги»¹¹⁷ колдонулбагандыгы орус тилинин таасирин күчөткөнүн айтышкан.

«Медиакарьера» мектебинин негиздөөчүсү, кеп маданиятынын техникасы боюнча тренер Айнура Кабатай кызынын оюнча, ЖМКлардагы көптөгөн көйгөйлөр журналисттердин сүйлөө маданиятына байланышкан. Анткени кыргыз тилинин Орфоэпиялык сөздүгүнүн жоктугунан журналисттер сөздөрдүн айтылышында көп каталарды кетиришерин белгилеген.

Филология илимдеринин доктору Камбаралиева Уулкан да «Орфоэпиялык сөздүктүн» жоктугунан кыргыз тилинин орфоэпиялык нормалары үнүтүлүп бараткандыгын айтат. Жада калса билимдүү кишилер деле сөздөрдүн айтылышында нормаларды көп бузушарын белгилейт. Камбаралиеванын ою боюнча, азыркы кезде кыргыз тилине көптөгөн сөздөр чет тилдеринен котормосуз эле кирип, кыргыз тилинин функционалдык өнүгүүсүнө жолтоо болуп жатат. Ал эми окуу куралдардагы кыргыз тилинин грамматикасы боюнча карама-каршылыктар, так эместиктер тилибиздин азыркы аянычтуу абалынын көрсөткүчү дейт. Окумуштуунун пикиринде кыргыз тилинин сапатын көтөрүү үчүн билим жана ЖМК тармагынын кызматкерлерин сөздүк, маалымдама жана атайын окуу куралдары менен камсыздоо зарыл.

«Медиакарьера» мектебинин негиздөөчүсү Айнура Кабатай кызы «азыркы медиадагы каталардын көпчүлүгүн фонетикалык каталар түзөрүн» айтат. Өзгөчө чет тилдеги сөздөрдүн айтылышында жана сөзгө басым коюуда каталар көп кетирилет.

Биринчи радионун журналисти Эльмира Ажыканова кыргыз тили сабагынын сапаты мектепте төмөн экендигин белгиледи. Эгерде мектепте кыргыз тили жакшы

113 Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019 .

114 Huskey, E. 1995. The Politics of Language in Kyrgyzstan. Nationalities Papers, 23(3), p.554.

115 Постколониалдык экосистема – постколониалдык чөйрөдөгү субъектер менен инфраструктуралардын татаал карым-катнашы менен өз ара таасирлеринен турган тутум. Экосистеманын субъектери – журналисттер, редакторлор, лингвисттер, проекттердин менеджерлери, блогер, контент жаратуучулар, медиа менеджерлер. Экосистеманын инфраструктурасы – медиа платформалар, журналисттерди окутуу программалары, тилдик нормативдер, журналисттик стандарттар, тилдин грамматикасы, тилдин семантикасы.

116 Диглоссия- коомдо же мамлекетте бир эле мезгилде эки тилдин же бир тилдин эки формасынын жашашы. Алардын бири “жогорку”, экинчиси “төмөнкү” тил катары кабылданат.

117 Нурушев. Э. Без фонологического сита кыргызы превращаются в мутантов. https://kaktus.media/doc/356270_esenbay_nyryshev:_bez_fonologicheskogo_sita_kyrgyzy_prevrashautsia_v_myntantov.html

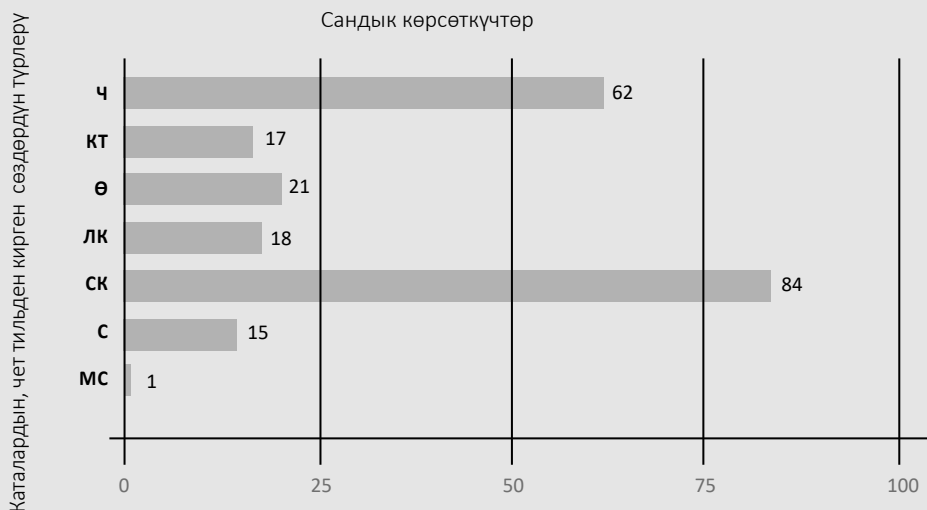
берилгенде, журналисттер мынчалык көп ката кетирбестигин айтты: «*Мага кээде: «баары эле филолог эмес да, ката кетирбегидей» дешет. Мен орто мектепти бүтүргөн киши туура жазганды билиши керек деп айтар элем», – дейт Ажыканова.*

Эльмира Ажыканова сөздүктөр менен иштөөнүн маанилүүлүгүн да баса белгиледи: «*Мен эфирге чыккан журналисттерге сөздүк менен тынбай иштегиле» демек элем. Көп журналисттер сөздүк менен иштебейт. Мен дайыма жаныма сөздүктү салып жүрөм. Бизде кээ бир журналисттер сөздүк менен иштегенди да билбейт.*

Ошентип, жогоруда аталаган факторлордун бардыгы кыргыз тилинин экосистемасынын өзгөрүп, колониалдык экосистема кийин постколониалдык экосистемага **трансформация** болгондугун көрсөтөт.

Медиадагы тилдин абалы. Эгемендикке ээ болуу менен кыргыз тилдүү медианын саны көбөйүп, алар кыргыз **тилин** өнүктүрүүгө өз салымдарын кошуп келет. Көптөгөн медиалар *медицина, укук, экономика, технологиялар, саясат, спорт тармактарын чагылдырган атайын рубрикаларды ачып*, аталган тармактарда кыргыз тилинин *функционалдык сферасын кеңейтүүгө* алгылыктуу салым кошуп жатышат. Бирок андай саамалыктар кыргыз тилинин колониалдык экосистемасын өзгөртүүгө жетишсиз болуп жатат, себеби орус жана башка тилдердин таасири азыр да сакталып калууда. Азыркы кыргыз тилдүү ЖМКлардын материалдарында чет тилдеги сөздөр, лексикалык жана синтаксистик калькалар көп кездешет, аралаш тил да колдонулат¹¹⁸. Ошондой эле орфографиялык, орфоэпиялык жана пунктуациялык каталар арбын кездешет. Медиадагы ошондой мисалдарга токтололу.

Төмөндөгү графика кыргыз тилдүү медиалардын биринин 2023-жылдагы март-май айларында «Ооруба» рубрикасында жарыяланган материалдардагы чет тилдеги сөздөр жана кетирилген каталар боюнча сандык көрсөткүчтөрүн чагылдырат.

1-график.

Шарттуу белгилер: Ч – Чет тилдеги сөздөр, КТ – Которулган түшүнүктөр, Ө – Өздөштүрүлгөн сөздөр, ЛК – Лексикалык калька, СК – Синтаксистик калька, С – Стилистикалык ката, МС – Мите сөздөр.

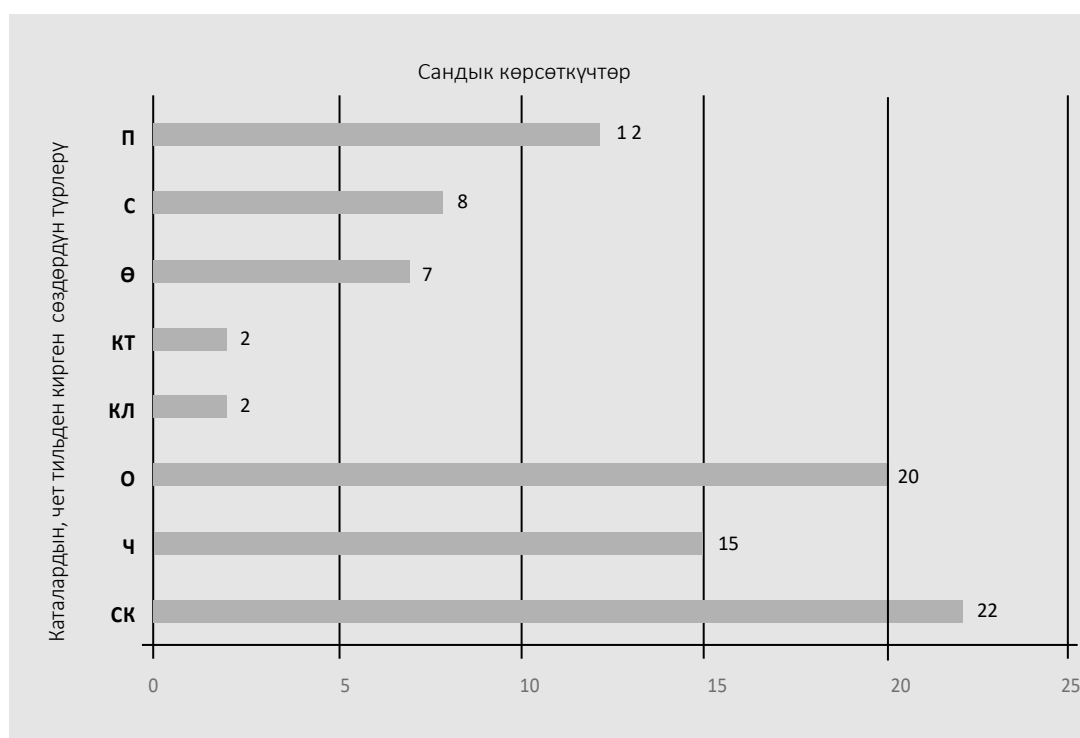
Сандык талдоо көрсөткөндөй, синтаксистик калька, же орус тилинин таасири менен кыргыз тилинин сүйлөм түзүү эрежелерин бузган каталар биринчи орунду ээлейт. Аларга атайын кийинки бөлүмдөрдө токтолобуз. Чет тилдеги сөздөрдү медиаматериалдарда которбой түз колдонуу экинчи орунда турат. Үчүнчү орунда өздөштүрүлгөн сөздөр, андан кийин – лексикалык калькалар турат. Оорулардын аты, ооруну аныктоо

¹¹⁸ Ушул отчеттун Лингвистика боюнча бөлүмү

ыкмалары, дарылоо ыкмалары, дарыгерлердин түрлөрүнүн аталышы жалаң орус тилинде берилет. Мисалы, *диагноз, онкомаркер, артериянын эмболизациясы, «выделения» келип турушу нормалдуу нерсе»* ж.б.

Лексикалык калькалар же сөздү маанисине карабай сөзмө-сөз которуу кеңири тараган: «дени сак жашылча», «акылдуу жооп», «кызыктай суроо», «дени сак салмак» «кошумча салмак». Жыйынтыктап айтканда, медицина тууралуу медиаматериалдарда орус тилинин үстөмдүгү айкын көрүнөт. Сандык көрсөткүчтөр эле эмес, мисалдар да кыргыз тилинин нормалары одоно бузулгандыгын көрсөтөт.

Укук темасын чагылдырган сайттардын бириндеги «Укугунду билип ал» рубрикасындагы март, апрель, майда чыккан материалдардагы каталардын жана бөтөн тилдин таасиринин сандык көрсөткүчтөрү төмөндөгүдөй болду.

2-график.

Таблицадагы каталардын түрлөрү жана чет тилдеги сөздөрдү колдонуу жолдору мындай шарттуу белгиленген.

Ч – Чет тилдеги сөздөр, КТ – Которулган түшүнүктөр, Ө – Өздөштүрүлгөн сөздөр, ЛК – Лексикалык калькалар,

СК – Синтаксистик калькалар, О – Орфографиялык каталар, С – стилистикалык каталар,

П – Пунктуациялык каталар, МС – Мите сөздөр.

Бул сфераны чагылдырган медиаматериалдарда синтаксистик калькалар көп жолугат жана алар саны боюнча биринчи орунга чыккан. Орфографиялык каталар сайтты колдонуу боюнча редакция иштеп чыккан «Эрежелердин» текстинде көп санда жолугуп, экинчи орунду ээлеген. Суроо-жооп бөлүмдөрүндө юристтин, психологдун, редакция кызматкеринин жоопторунда грамматикалык, стилистикалык жана пунктуациялык каталар бар¹¹⁹. Ал каталар редакция тарабынан корректура иши аткарылбаганын көрсөтөт.

Үчүнчү орунду башка тилден которулбай кирген сөздөр ээлейт. Укуктук тармакта эне тилдин коммуникативдик функциясы толук аткарылбагандыгын көрсөк болот, анткени которулган укуктук терминдер колдонууга кеңири кирбестен, дагы эле орусча колдонулат: арест (камак), пособие (жөлөк пул), метрике (күбөлүк), адвокат (актоочу,

119 Тиркеме 2. Сайттар боюнча Таблица:

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1p-jabqaWAE0dswWMDXTJ10c7WePTtwsDt-aMH3tdiM0/edit>

жактоочу). Журналисттер сөздүктөр менен көп иштебегендиктен орус, англис тилдеги терминдерди которбой, түз эле колдонушат. Сөздөрдү маанисине карабай, сөзмө-сөз оодарган учурлар да бар. Мисалы, «*жыныстык кол тийбестик*»¹²⁰, «*жыныстык эркиндик*» ж.б.¹²¹

Ал эми саясат темасына келсек, YouTube каналындагы саясат темасын чагылдырган каналдардын биринин материалдарын талдаганда, котормого байланыштуу көптөгөн маселелер ачык көрүнөт.

Котормосу болсо да, бул сферадагы көп терминдер, түшүнүктөр медиа-материалдарда орусча же англис тилде колдонулган: *непотизм (тууганчылык), нейтралдуу (бейтарап), жер участогу (жер тилкеси), клеймо (жарлык илүү), коррупция (жемкордук), НПОчу (бейөкмөтчү), анализдеп (талдап).*

Кээ бир материалдарда бир эле сөз ар башка которулган же ар башка тилде колдонулган мисалдар кездешет: *массалык маалымат каражаттары же массалык маалымдоо каражаттары, рэкспорт же кайра экспорттоо, революция же көтөрүлүш, саясий арена же саясий майдан, СНГ же КМШ.*

Котормолордо уңгусу орусча же чет тилде, мүчөсү кыргызча сөздөр учурайт. Мисалы, *легалдаштыруу* дебей *мыйзамдаштыруу* деген туура. Кээ бир учурда аббревиациясы орусча, мүчөсү кыргызча котормолор кездешет. Мисалы, *НПО* деген сөздүн кыргызча «*бейөкмөт уюм*» деген котормосу болсо да, *НПОчулар* деп медиада жазылып, айтылып жүрөт.

Башка тилден келген сөздөрдүн окулушу менен айтылышы кыргыз тилине ыңгайлаштырылбай, татаал берилет. Мисалы, «актка кол коюу» деген сөз айкашында кыргыз тилинин эрежелерине ылайык *актыга* деп окулуп, жазылышы керек болчу. Которуу учурунда сөздөрдүн мааниси бурмаланган жана орус, кыргыз тилин аралаш колдонгон учурлар арбын. Мисалы, «*экинчи максаттагы товарлар*», «*негативдүү образ түзүү*» («*душман жаратуу*» деп жанына кошумча түшүндүрмө да берип койгон), «*жек көрүүгө үндөө*», *манипуляторлор*, «*ярлык илүү*», «*ассоциация кылуучу сөздөр*», «*жыйынтыктарды фальсификация кылуу*», «*кландык башкаруу*».

Спорт багытындагы макалаларда англис тилиндеги сөздөр көп колдонулат: *хет-трик, пас, спарринг, армрестлинг* ж.б. Аларга эч кандай түшүндүрмө берилбей, кыргызча сөз мүчөлөрүн улап колдоно беришет. Туура эмес котормолор жана сөздөрдү туура эмес айкалыштыруу да кездешет Төмөндөгү сөздөр спорт темасындагы материалдарда көп колдонулган чет тилдеги сөздөрдүн тобу:

Аралаш тил да спорт темасындагы кабарларда, макалаларда көнүмүш болуп калган. Төмөндөгү мисалдардан көрүнгөндөй, мындай өзгөчөлүк спортчулардын эле эмес, маектешкен журналисттердин суроолорунда да кездешет. Мисалдар: «*Ынтымактын*» «*накта моторуна айланып*», «*коронный ыкмаларың*», «*менин фишкам*», «*дух берип*», «*фирменный кооз сальтосу*» ж.б.

120 Тиркеме 3. ТВ, Радио, блогерлер боюнча Таблица:

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1DEKV-jSMrNLpaOgvYoO0syJ0hAarIVFKTVwOxTVktTk/edit#gid=0>

121 Тиркеме 3. ТВ, Радио, блогерлер боюнча Таблица:

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1DEKV-jSMrNLpaOgvYoO0syJ0hAarIVFKTVwOxTVktTk/edit#gid=0>

Маектерде журналист спортчуга «сен», «сиз» деп аралаш кайрыла берет.

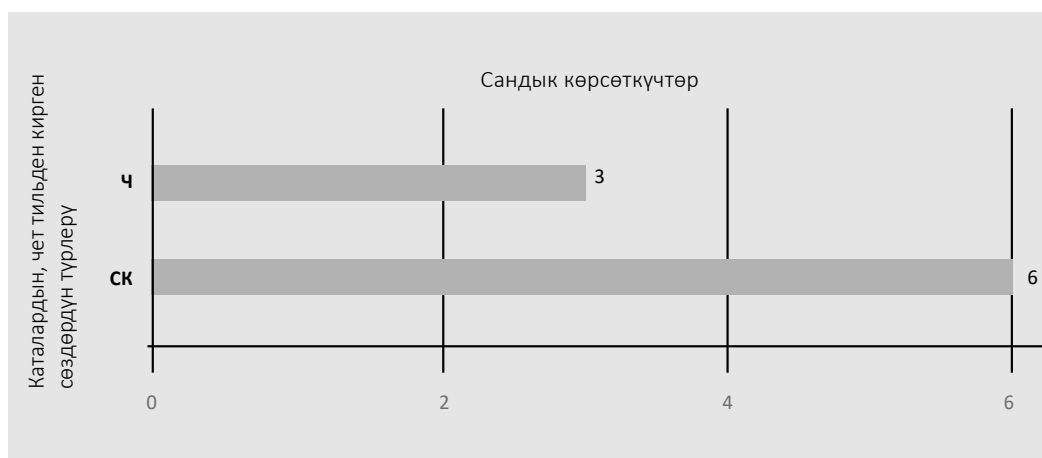
Эми **илим жана жаңы технологиялар** багытындагы материалдарды карап көрсөк. Мында да англис тилиндеги терминдер, сөздөр кеңири колдонулган. Чет тилден түз кирген сөздөр: **сторисмейкер, копирайтер, видеомейкер, мобилограф, коуч, инфопродюсер, оффлайн/онлайн бизнес, байер, коучинг, негатив, чат GPT, чат-бот, биоэтика, фейк, онлайн трансляция, инфобизнесмен, фудблогер, ракурс, аккаунт.**

Дин темасындагы медиаматериалдарда араб тилиндеги терминологиялар түшүндүрмөсүз, которулбай колдонулат: **дават (динге чакыруу), мазхаб (ислам укук таануусундагы мектеп, багыт), ханафизм (исламдагы төрт мазхабдын бири), фикх (ислам укугу).** Күнүмдүк жашоодо да Ислам динин тутунган мусулмандар араб тилиндеги сөздөрдү көбүрөөк колдонушат. Бул араб жана башка элдердин диний маданиятынын таасири менен байланышкан. Медиаматериалдарда көбүнчө арабизмдер диний терминдер, түшүнүктөр катары кездешет, бирок араб тилинин фонетикага, грамматикага жана синтаксиске таасири анча байкалбайт.

Кийинки кездерде балдар үчүн да медиаконтент көбөйүп, өспүрүмдөр алып баруучулукка тартылып жүрөт. Телеканалдардын биринде балдар үчүн кызыктуу, көп түрмөктүү программа бар. Алардын бири «Көңүлдүү көнүгүүлөр», «Жылдыздуу конок» маеги, «Тилимпоз», «Саякатчы сары кыз», «Жаныбарым – жан досум», «Лайфхак», «Адептүү бол» деген берүүлөрдөн жана музыкалык клиптерден, балдар үчүн берүүлөрдүн, мультфильмдердин жарнамасынан турат. Алдын ала даярдалган тексттерди колдонгон берүүлөрдө каталар жокко эсе, анткени алып баруучулар эфирге чейин тексттерди текшерип, окуп даярданышат. Ал эми маектерде, түз эфирлерде айрым каталар кездешет. Аталган берүүлөрдө шаарда орус тилинде сүйлөп чоңойгон өспүрүмдөр синтаксистик калька менен орфоэпиялык каталарды көбүрөөк кетиришет¹²².

Төмөндөгү графикада каталардын сандык көрсөткүчү берилди.

3-график.

Шарттуу белгилер: Ч – чет тилдеги сөздөр, СК – синтаксистик калька.

122 Тиркеме 3. ТВ, Радио, блогерлер боюнча Таблица:

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1DEKV-jSMrNLpaOgvYoO0syJ0hAarIVFKTVwOxTVktTk/edit#gid=0>

Өспүрүм алып баруучулардын тилиндеги синтаксистик кальканын мисалдары:

- *Силер билесиңерби пиязга ыйлабай аарчуу жолунун бар экенин?*¹²³
Туура вариант: *Пиязды ыйлабай аарчуу жолу бар экенин силер билесиңерби?*
Кыргыз тилинин синтаксистик эрежелерине ылайык, этиш сүйлөмдүн аягында турат. Синтаксис боюнча эрежени караңыз. Тиркеме 6.
- *Кандай колдонгон кеңештеримди айта кетейин.* Туура вариант: *Кандай кеңештерди колдонгонумду айта кетейин.* «Кандай» деген сөз «кеңеш» деген сөздү аныктоо үчүн колдонулган, ошондуктан ага чейин айтылышы керек¹²⁴. Караңыз. Тиркеме 6.
- *Чуркоо менен кантип баштап калдың эле? Туура вариант: Чуркоого кантип кызыгып калдың эле? Бул жерде «интересоваться чем-то» сөзмө-сөз которулган, бирок кыргыз тилинде туура котормосу «бир нерсеге кызыгуу» деп берилет.*
- *Учурлар болду беле, иий тажадым, ойногум келбейт же болгон эмес?*
Туура вариант: *«Иий тажадым, ойногум келбейт» деген учурларың болду беле же болгон эмеспи/жокпу?* Бул жерде сүйлөп жаткан кишинин ички сезимдерин билдирген сүйлөм – бөтөн сөз тырмакчага алынат жана «деген» төл сөз менен коштолуп жазылат. Суроолуу сүйлөм түзүш үчүн «эмес» деген сөзгө -бы суроо мүчөсү уланат.

Өспүрүм алып баруучунун тилиндеги дагы бир мисалдын түрү – бул чет тилдеги сөздөр:

- *проект (долбоор), осьминог (зоол).*

Медиамаатериалдарда кыргыз тилдүүлөр менен орус тилдүүлөрдү айрымалап турган өзгөчө каталар кездешет. Орус тилдүүлөр көбүнчө орфоэпиялык каталарды кетирип, синтаксистик калькаларды колдонсо, кыргыз тилдүүлөр стилистикалык каталарды кетирип, аралаш тилди арбын колдонушат.

Орус тилдүү журналисттердин материалдарында дагы бир өзгөчөлүк байкалат. Алгач басылмага материалдар орусча жазылып, анан кыргызчага которулгандыктан, сүйлөмдөр бүтүндөй эле орус тилинин синтаксистик эрежелерине ылайык түзүлгөн, б.а., синтаксистик калькадан турат.

Кыргыз тилдүү блогерлердин (соцтармактарда популярдуу блогдорду алып барган кесипкөй журналисттер)¹²⁵ материалдарында да тилдик нормалар көп бузулат.

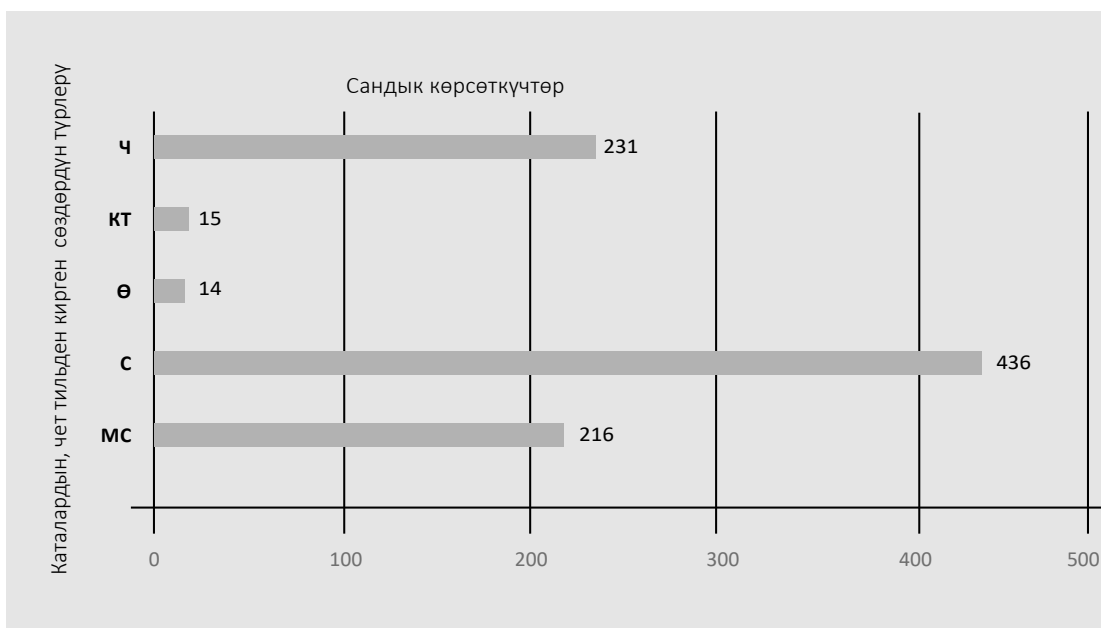
Төмөнкү графика бир блогердин медиамаатериалында кетирилген каталарды жана башка тилдин таасиринин сандык көрсөткүчтөрүн чагылдырат.

123 Тиркеме 3. ТВ, Радио, блогерлер боюнча Таблица:

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1DEKV-jSMrNLpaOgvYoO0syJ0hAarIVFKTVwOxTV ktTk/edit#gid=0>

124 Тиркеме 6. Кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси, орфографиясы, пунктуациясы, грамматикасы боюнча окуу китептердин, колдонмолордун тизмеси <https://docs.google.com/document/d/1bdWKwvvn79J4C41pA9WNhPnSzyyfqTbcF/edit>. Абдыкул Ж. Синтаксический строй кыргызского языка. – Бишкек: «Мектеп», 1992.

125 Мониторинг үчүн популярдуу жеке блогдорун жүргүзгөн профессионал журналисттер тандалды
Ссылки: Тиркеме 3. Тиркеме 3. ТВ, Радио, блогерлер боюнча Таблица: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1DEKV-jSMrNLpaOgvYoO0syJ0hAarIVFKTVwOxTVktTk/edit#gid=0>

4-график.

Шарттуу белгилер: Ч – чет тилдеги сөз, МС – мите сөз, С – стилдик ката, ГФ – грамматикалык ката.

Жогорку графика көрсөткөндөй, блогерлер түзгөн контентте, стилдик каталардын көптүгү байкалды. Блогердин тили жандуу жана оозеки стилдеги сөздөр, диалектилерди кеңири колдонгон, фразеологизмдерди да орду менен пайдаланган. Грамматикалык каталар дээрлик жокко эсе. Сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндө синтаксистик эрежелер бузулбайт. Бирок блогердин тилинде орусча сөздөр, кээде орус тилиндеги фразалар басымдуулук кылат. Сөз байлыгы жетпеген учурларда мите сөздөр жыш колдонулат.

Изилдөө үчүн тандалып алынган интернет басылмалар, Теле жана радио берүүлөр, блогерлердин материалдары боюнча сандык графикалар атайын тиркемеде берилген. Караңыз: Тиркеме 1. Каталалар боюнча кээ бир мисалдар Тиркеме 1, 2 де көрсөтүлгөн.

ТИПТҮҮ КАТАЛАР

Кыргыз тилдүү медиалардын материалдарынын сапаттык мониторинги көрсөткөндөй, кыргыз тилине орус, англис, араб тилдеринин таасири тийген. Анын ичинде орус тилинин таасиринен улам, кыргыз тили грамматикалык жана семантикалык бурмалоолорго учураган мисалдар бар. Медиатексттерде лексикалык, синтаксистик калькалар, орфографиялык, орфоэпиялык каталар жана аралаш кыргыз-орус тилдеринин мисалдары көп кездешет.

СИНТАКСИСТИК КАЛЬКА

Медиатексттерде синтаксистик калькалар көп кездешет. Ал мисалдар кыргызча сүйлөмдөрдүн орус тилинин синтаксистик эрежелерине ылайык түзүлгөндүгү кадыресе көрүнүшкө айлангандыгын көрсөтөт. Синтаксистик калькалар менен лексикалык калькалар же сөзмө-сөз котормолор да ойдун маанисин бузуп, анын бурмалануусуна, сүйлөмдөрдүн жасалма болуп калуусуна алып келген. Төмөнкү мисалдарды карап көрөлү:

- **«Жумушуңуз аз кыймылдоого шартталган болсо...».** Котормо орус тилинен сөзмө-сөз жасалган. Ар бир сөз калтырылбай которулганы менен, калька болуп, сүйлөмдүн мааниси түшүнүксүз. Туура вариант: *Жумушта аз кыймылдасаңыз...»*
- **«Физикалык жактан активдүү болуңуз».** Бул да сөзмө-сөз котормо, орусча сүйлөмдүн структурасы өзгөрүүсүз көчүрүлгөн. «Физикалык» жана «активдүү» деген сөздөр лексикалык калькалар. Туура вариант: *«Көп кыймыл-даңыз».*
- **«Ар кандай ден соолукка пайдалуу, клетчаткага бай тамактарды жегиле, анын ичинде: помидор, калемпир, брокколи жана түстүү капуста, буурчак, нокот ж.б».** Сүйлөмдүн структурасы туура эмес түзүлгөн. Баяндооч сүйлөмдүн аягында келет. Караңыз: Тиркеме 6. Туура вариант: *«Ден соолукка пайдалуу, клетчаткага бай ар кандай тамактарды, анын ичинде: помидор, калемпир, брокколи жана түстүү капуста, буурчак, нокот жана башкаларды жегиле».*
- **«...алардын көйгөйлөрүн чечүүгө көмөктөшүп келебиз. Албетте, анонимдүүлүктү сактоо менен».** «Менен» сөзү сүйлөмдүн аягында келбейт. Туура вариант: *«...Албетте, анонимдүүлүктү сактоо менен алардын көйгөйлөрүн чечүүгө көмөктөшүп келебиз. Караңыз: Тиркеме 6.*
- **«Бул ирет алар гинеколого баргандан эмнеге коркоорун, кантип бул коркуудан арылгандары менен бөлүштү».** «Менен бөлүштү» деген сөз көп кездешүүчү калька. Туура вариант: *«Бул ирет алар гинеколого баргандан эмнеге коркорун, кантип бул коркуудан арылгандарын айтып беришти».* Ошондой эле *«коркоорун, коркуудан арылгандарын» деп табыш жөндөмөдө берилиши керек эле.*
- Төмөнкү сүйлөмдө **«дени сак өсүмдүк азыктарын жеңиз».** Алды сызылган сөз айкашы калька, Кыргыз тилинде «дени сак» өсүмдүккө карата айтылбайт. Туура вариант: *«жашылчаларды жеңиз» деп айтылат.*
- **«Салам, достор! Хирург Канат Оморовго семирүү оорусу тууралуу кызыктай суроолорду берип, акылдуу жоопторду алдык»** деген сүйлөмдү талдап көрсөк. Мында мааниси туура келбеген сөздөрдү колдонуу менен сүйлөмдүн маңызы толугу менен бузулган. «Кызыктай суроо» деп, автор «кызыктуу» деген мааниси бергиси келгендей, бирок «кызыктай» орус тилине «странный» болуп которулат, ошондуктан мааниси таптакыр туура келбейт. Ал эми дарыгердин жоопторун «акылдуу» эмес «пайдалуу жооп же кеңеш» деп сыпаттоо жогоруда сөз болуп жаткан контекстке көбүрөөк туура келмек.
- Кийинки мисалга келсек, «Эгер **арткы тешигиңиз** оорутса, канаса, кычышса, анда бир нерсе туура эмес» деген сүйлөмдө белгиленген сөз өтө орой которулган, кыргыз тилинде уяттуу түшүнүктөрдү жымсалдап, кулакка өөн учурабагандай кылып айтышат. Негизи эле, медицина тармагына арналган материалдарда **адамдын органдарынын которулушун** сөздүктөрдөн¹²⁶ карап, **бирдиктүү аталыштарды иштеп чыгуу зарылдыгы көрүнөт.** Жогоруда сөз болгон органды дагы бир материалда, «түз ичегинин оозу» деп которушкан, бул да орусча сөздүн калькасы, болгону анчалык орой угулбайт.

Синтаксистик калькалардын мисалдары сүйлөмдүн структурасынын бузулушу менен андагы айтылган ойду түшүнүү кыйындаткандыгын көрсөтөт.

- **«Бир дүйнө – Кыргызстандын» өкүлү Лира Асылбек: «Майыптуулугу бар кыздардын жана аялдардын зомбулукка учуроо коркунучу жогору, бул алардын мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын өз алдынча коргой албаганы менен байланышкан жана мындай абал кылмышкердин**

¹²⁶ Тиркеме 4. Түрдүү тармактар боюнча А.Осмонов атындагы Улуттук китепканадагы 345сөздүктүн тизмеси <https://docs.google.com/document/d/16leD1rmGMZSt9BmA4L6M8zxMVgwiMqqk/edit>

жоопко тартылбай калышына алып келет. Бул сүйлөм журналисттин төмөндөгү эрежелерди билбегендигин же билсе да, эске албагандыгын көрсөтөт: 1) татаал сүйлөмдүн түзүлүшүн; 2) төл жана бөтөн сөздө коюлуучу тыныш белгилерин; 3) татаал багыныңкы сүйлөмдөрдө себеп жана натыйжаны билдирген байламталарды колдонуу эрежелерин.

Туура вариант: *«Бир дүйнө – Кыргызстандын» өкүлү Лира Асылбек мындай деп айтты: «Майыптуулугу бар кыздардын жана аялдардын зомбулукка учуроо коркунучу жогору, анткени алар өздөрүнүн мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын өз алдынча коргой алышпайт, натыйжада мындай абал кылмышкердин жоопко тартылбай калышына алып келет».*

- **Укуктук тутумда жана социалдык саясатта дагы эле бар кемчиликтер, алар ичинде жабык стационардык мекемелерди камтуу менен майыптуулугу бар кыздарга жана аялдарга карата жыныстык зомбулук болгон учурларда сот акыйкаттыгына жетүүгө жана аларды коргоонун жеткиликтүү болушуна күчтүү таасир этет.** Бул сүйлөмдү түшүнүү мүмкүн эмес, анткени лексикалык жана синтаксистик калькалар сүйлөмдөгү ойду чатыштырып салган. *Котормодо сүйлөм узун, түзүлүшү татаал, мазмуну чатыш болгондуктан, аны экиге бөлүп, ойду тагыраак берсек болот. «Бар кемчиликтер» деп сөздөрдүн ордун алмаштыруу керек «Таасир этет» деген айкашты «тоскоол кылат» деп оңдоо керек, анткени «кемчиликтер» жөн эле таасир этпестен, маселенин чечилишине тоскоолдук кылат.* Туура вариант: *Укуктук жоболордо (же мыйзамдарда) жана социалдык (же коомдук) саясатта дагы эле кемчиликтер бар. Мисалы, жабык стационардык мекемелерде майыптуулугу бар кыздарга жана аялдарга карата жыныстык зомбулук болгон учурларда сот акыйкаттыгына жетүүгө жана аларды коргоонун жеткиликтүү болушуна тоскоолдуктар жаралат.*

АРАЛАШ ТИЛ

Кыргыз тилинин бурмаланып, кадыр-баркы түшкөндүгүн көрсөткөн жана медиада кеңири тараган каталардын бири кыргыз-орус аралаш тилинин мисалдары. Алар спорт боюнча материалдарда көп табылды. Аралаш тилин бир гана спортчулар эмес, журналисттер да көп колдоноору аныкталды. Төмөндө медиаматериалдарда кездешкен мисалдарды карап көрөлү:

- *Мисалдар: «стартты бербей, тандем болупсуң, коронный ыкмаларың, менин фишкам, дух берип, харизмалуу жылдыз, уникалдуу, перспективдүү, репутация, спорт эксперттери, мени менен болгон атмосфера».*
- Сүйлөмдөгү «перспективдүү», «уникалдуу» деген котормолордо автор сөз жасоонун оңой жолуна качырып, орусча сөздөргө эле кыргызча -луу, -дуу мүчөлөрүн улай салат. Анын ордуна «келечектүү», «кайталангыс» деген кыргыз сөздөрүн колдонсо болмок. Төмөндөгү сөздөрдүн котормосу болсо орусча колдонулган: «эксперт» («серепчи»), «дух» (дем), «репутация» («аброй»). Ал эми адам абалын билдирген төмөнкү сүйлөм калька: «мени менен болгон атмосфера» – «мени ошондогу көкөлөткөн абал».

Саясат темасындагы медиаматериалдарда да аралаш тил көп колдонулган.

- «И естественно экономики и коммерции ээ?»;
- «...Фаворитизмдин бул түрү...», «...корпоративдик духтун төмөн болуусу...».
- «Мындан сырткары, Бакиев башкарып турган убакта Кыргызстандагы энергетикалык кризис критикалык деңгээлге жетип, «веердик өчүрүүлөр» болгон».

Биринчи сүйлөмдө бир гана суроо бөлүкчөсү гана («ээ?») кыргызча, калганы баары орусча. Ал эми экинчи жана үчүнчү сүйлөмдө автор тармактык түшүнүктөрдүн, терминдердин котормосу жогунан, орусча жана чет элдик сөздөрдү кыргызча мүчө улоо менен эле колдонуп жатат.

Кээ бир учурларда кыргыз-орус аралаш тилинин жаңы түрү байкалат. Орус тилдеги сөздөр макалалардын же берүүлөрдүн темаларында колдонулуп, болгондо да атайын чоң тамгалар жана илеп белгиси менен жазылган:

- «*Полный БЕСПРЕДЕЛ*» милиция Жапаровго кайрылды//...
- «*КРАСАВЧИКсиз!*» депутат кимди мактады? // *БИШКЕКТЕ митинг өттү*».

Деген темаларда «*КРАСАВЧИКсиз!*», «*Полный БЕСПРЕДЕЛ*» деген орусча сөздөр «кыргыз тилине караганда орус тилинде же эне тилге караганда сырттан кирген бөтөн тил жогору турат жана ал аркылуу ойду так жана оңой билдирүүгө болот» деген колониалдык түшүнүк же сокур ишеним журналисттер арасында бар экендигин көрсөтөт.

Аралаш тилдин мисалдары блогерлердин материалдарында да көп табылды. Төмөндө белгилүү блогердин мурдагы депутат менен болгон маегинен мисал келтирели:

- «Жо-ок мен сизди *вот как* ар жагыңыздагы *өлө* катынып жатып алган *женственностиңысты*, анан *сексуальностуңусту чувствую*. *Но вы прям скрываете* да, аябай жаап-жашырып атасыз да «эл эмне дейт?» мененчи. *Вот* ошону чыгарса, атаңгөрү. Эмне үчүн сөздү дароо эле *чачыңыстан* баштадым. *Мындай, неме да, мындай*, чачтын бир калыпта өрмө дагы сизди башкача көрсөтүп, башкача *ассоциация* берет да. Менин да чачым тиземен ылдый узун болгон. Апамдын да чачы узун. Э, койчу, апа, ушул чачта бакыт таптыкпы биз? деп туруп кесип салганбыз. *Анан мындай*, мен деле ошол узун өрүлгөн чачым менен ар кандай түрдө *причёскаларды* көргөндө *мындай*, кыздарды көргөндө *кызыгатлем да...*».

Бул үзүндүдө блогердин тилди жакшы билгендиги көрүнөт, ал оозеки стилдеги сөздөрдү эркин колдоно алат, элестүү сүйлөйт, бирок кээ бир гендер темасындагы түшүнүктөрдүн кыргызча котормосу жок болгондуктан, орус тилдеги сөздөрдү колдонот, мите сөздөрдүн да кээ бирлери орусча. Бул мисалдар кыргыз тилдүү журналисттердин, блогерлердин айрым тармактардагы терминдердин так котормосу жогунан же аны билбегендиктен, орус тилдеги сөздөрдү колдонууга аргасыз болгондугун көрсөтөт. Маекте орой грамматикалык каталар жок, бирок аралаш тил кеңири колдонулуп, тилдин сапатына таасир этет. Кээде орус тилиндеги сөзгө кыргызча мүчөлөр уланып, сөздүн айтылышы татаалдайт. Чет тилиндеги сөздү уланган мүчөгө карата адаптациялоо аракетин да жасалбайт. Тескерсинче, биринчи мүчөсү орусча, экинчиси кыргызча болуп, сөздүн окулушу ансайын татаалдашат.

Мисалы, «*сексуалдуулугуңузду*» деген «*сексуальностунусту*» дегенден жеңил-ирээк айтылмалар, сөз мүчөлөрүнүн баарын кыргызчалоо менен сөздүн айтылышы кыйла жеңилдемек. Ал эми оозеки стилдеги сөздөрдөн *могу, керек меспи, өзүбүс, келтат, тапшыраткен, жоккен, мондай, киргизеалатпы* деген сөздөр көп кайталанат.

Дагы бир блогердин материалдарында¹²⁷ *аралаш тилдин* арбын болгону көрүндү. Төмөндө айрым мисалдарга токтололу: «*раздражать этип* аткан», «Бишкектин эң *дерзкий* вице-мэри Нурдан мырзага кайрылып кетем», «Сен көрсөтсөң, биз барып карайбыз деп жаткан да, *как-будто* ушу жерди көрбөй жаткандай», «Имараттын аянты канча?», «Ушул имаратты биз *содержанияга* канча каражат коротуп

127 Тиркеме 3. ТВ, Радио жана блогерлик боюнча Таблица:

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1DEKV-jSMrNlPaOgvYoO0syJ0hAarIVFKTVwOxTVktTk/edit#gid=0>

жатабыз?», «Жок эле дегенде, **грубо алганда**. Канча **расход кылышат?**», «Ушуга шаардык казынадан акча бөлгөнү үчүн, туура, Мырзакматов **красавчик**», «Сиз **молодецсиз го вообще**».

Орус тилиндеги **мите сөздөрдү, киринди, жардамчы сөздөрдү** аралаштырып колдонуу өзгөчө кыргыз тилдүү кишилердин күнүмдүк сүйлөө практикасында кеңири тарагандыктан, блогерлер эч өөн көрбөй эле аларды жыш колдонгон.

Балдар программаларында алып баруучу өспүрүмдөрдүн тилинде аралаш тилдин эки мисалы табылды. Алар шаарда орус тилдүү чөйрөдө чоңойгон балдардын кантип орус-кыргыз тилин аралаштырып сүйлөп калгандыгын көрсөтөт: **«жол пробка экен»** (туурасы: жол тыгын экен), **«тосканы чыгарган бала экенсиң»** (туурасы: жүдөткөн бала экенсин).

ОРФОЭПИЯЛЫК КАТАЛАР

Азыркы кыргыз тилдүү медиада орфоэпиялык нормалар да көп бузулат. Төмөндөгү мисалдар балдарга арналаган телеберүүлөрдөн алынган, бирок мындай каталар чоңдордун тилинде да кездешет. Өспүрүм алып баруучулар дээрлик бардык сөздөрдөгү <б> тамгасын орфоэпиялык эрежелерге ылайык, эки үндүүнүн ортосунда келгенде, жумшартып [в] деп айтпастан, эрежени бузуп, өзгөчө басым менен [б] деп айтышат. Мисалы, **көБөйтөБүз, бөлөБүз, бараБыз ж.б.**

ГРАММАТИКАЛЫК КАТАЛАР

Кыргыз тилдүү медиаларда журналисттин билиминин жетишсиздигинен улам кетирилген грамматикалык, пунктуациялык каталар да бар. Алардын ичинен көп кайталангандары төмөндөгүлөр:

Созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдүн жазылышындагы каталар:

- Сөздөрдө айрым үндүүлөр созулуңку айтыла турган болсо, ал сөздү айтылышындай ката жазуу: баардыгы, ирээти менен, чоочуйт. Туурасы: бардыгы, ирети менен, чочуйт. Эрежени караңыз: Тиркеме 6. **«Жаман кесип болбойт баардык кесип жакшы».** **«Анын экинчи ирээт жетекчи болуп шайлануусуна мектеп жамааты себеп болгон».**
- Баш тамганы өзү каалагандай колдоно берүү. Өзгөчө иш-чаралар-дын аттарын жазганда, мекемелердин аталышын жазганда, ар бир сөздү баш тамга менен жазуу көп кездешет. Мисалы, **«Жооптуу Бол»** акциясын өткөрүп жатат.
- Мекемелердин, уюмдардын аталышын жазуудагы каталар. Андай аталыштар бир нече сөздөн турса, биринчи сөзү баш тамга менен калган сөздөр кичине тамга менен жазылат. Мисалы: **«Билим Берүү жана Илим Министрлиги»** деп ар бир сөзүн баш тамга менен ката жазышат. Туурасы: Билим берүү жана илим министрлиги. Эрежени караңыз. Тиркеме 6.

Татаал сөздөрдү бөлүп жазуу:

- **«Анткени аял заты эң бийик турган күчтүү адам зат долбоорунун жетекчиси Бактыгуль Исланбековага кайрылып көрдүк».** Туура вариант: **аялзат, адамзат.** Эрежени караңыз. Тиркеме 6.

Йоттошкон тамгалардын жазылышы боюнча такталбаган эрежелер:

- Кирилица алфавитин колдоно баштаганда, «йоттошкон тамгалар орус алфавитиндегидей «ё», «ю», «я», «е» тамгасы менен жазылат» деген эреже кабыл алынып калган. Азыркы учурдагы нормалар боюнча й+о же й+у сөздө катар келген учурда «ё» эмес «**йо**» деп жазуу ката болуп эсептелет. Бирок бул каталар кыргыз тилине йоттошкон тамгаларды таңуулап киргизгенде, пайда болгон каталар, ошондуктан буларды тактап, эрежелерди кайрадан иштеп чыгуу зарыл. Азыркы кезде кээ бир медиалар атайын <ё> и <ю>» сыяктуу орус тамгаларын колдонуудан качышат. Мисалдар: «*Анан ошого маани бербей койот кээ бир адамдар*». «*Ар бир бала өз ырыскысы менен **чоңойот***» деген сөз менен төрөй беришкен». «...*Мүнхенден* анча алыс эмес жердеги Германиянын Фатерштеттен аймагында супермаркетачуу үчүн кыймылсыз мүлк сатып алган».

Кошмок сөздөрдүн же сөз айкаштарын жазуудагы каталар. Алардын ортосуна дефис коюп, «ден -соолук», «алдын-алуу» деп ката жазышат же тескерисинче «**сый-урмат**», «**суроо-талап**» деген кош сөздөрдө дефисти койбой, ката кетиришет. Эрежени караңыз. Тиркеме 6.

«Суроо талапка ээ кесип болгондуктан иштөө, иш табуу оңой болду»

*«Баланы пландоо менен биз **үй бүлөнү** пландаштыруу маданиятын калыптандыра алабыз.»*

*«Ушул сыяктуу көз караштар эркек балдардын **аң сезимине** терс таасирин тийгизүү менен мугалимдик кесиптен алыстатышы мүмкүн».*

*«Куланак **үй бүлөлүк** дарыгерлер тобунун башкы дарыгери Сайрагүл Асанова, аялдарга салыштырмалуу эркектер ооруну **алдын-алуу** чараларын көрүшпөрүн жана **ден-соолукка** кайдыгер мамиле жасашарын билдирди.*

Майрамдардын аталышын жазуудагы каталар: Андай аталыштар бир нече сөздөн турганда, анын курамындагы ар бир сөздү баш тамга менен же баарын кичине тамга менен ката жазышат. Бул аталышта «Аялдардын» деген биринчи сөз гана баш менен жазылышы керек. Эрежени караңыз. Тиркеме 6.

*«Алгачкы жаз айынын башталышы менен **кошо 8-Март Аялдардын Эл Аралык күнүн** майрамдап келишет». Туурасы: **8-Март Аялдардын эл аралык күнүн** майрамдап келишет.*

Сан атоочтор менен катар келген сөздөрдүн жекелик түрдө жазылышы. Сан атоочтон кийин зат атоочко көптүк түрдүн мүчөсү уланбайт: Эрежени караңыз. Тиркеме 6. Орус тилдүү журналист кыргыз тилинде теле берүүнү алып барып жатып, «**төрт балдар**», «**отуздан ашык студенттер**» деп туура эмес сүйлөгөн. Туурасы: «**төрт бала**», «**отуздан ашык студент**»

Окуу жайлардын аталышындагы таандык мүчөлөрдүн жазылуу эрежелери. Таандык мүчө көбүнчө түшүп калып, ката жазылат. Мисалы, «Кыргыз *филология факультетиндеги* тайпада 16 кыз билим алып жатышканын айтат». Туурасы: Кыргыз *филологиясы факультети*. Эрежени караңыз. Тиркеме 6.

Этишке адат өткөн чактын -чу, -чү мүчөсүн улап жазуудагы каталар.

Этиштин өткөн чагынын -чу, -чү мүчөлөрү уңгусу [а], [ы] менен бүткөн этишке уланганда [чы] деп, ал эми [е], [и], менен аяктаганда [чи] угулат, бирок **-чу, -чү деп жазылат**. Бирок айрым медиаматериалдарда «*барчы*», «*дечи*», «*келчи*», «*айтчы*» деп ката жазылган. Блогерлердин материалдарында «*айтчык*», «*барчык*» деп да ката кетиришкен. Кыргыз тилинде мындай варианттар айрым аймактарда оозеки сүйлөө

кебинде учурап, жазууда ката болуп эсептелет. **Туурасы: барчу, дечү, келчү.** Тиркеме Эрежени караңыз. 6.

Татаал этиштин курамындагы негизги этишке, -ып деген чакчылдын мүчөлөрү уланганда **ката** болуп эсептелет. Кээ бир макалаларда, блогерлердин маектеринде «*жазып баштайт*», «*карап баштайт*», «*чыгарып баштайт*» деп туура эмес колдонулат, негизги этишке **-а, -е, -й мүчөлөрүн улаш керек. Туура вариант: «жаза баштайт», карай баштайт, «чыгара баштайт».** Эрежени караңыз. Тиркеме 6.

Татаал этиштердин көптүк түрүн жасаганда -ыш мүчөсү акыркы турган жардамчы этишке уланат. Бирок көбүнчө негизги этишке уланып **ката** кетирилет. Мисалы, «*айтышып баштайт*», «*жазышып атат*», «*чыгарышып атат*». **Туурасы: «айта башташат», «жазып атышат», «чыгарып атышат».** Эрежени караңыз. Тиркеме 6.

Бириккен сөздөрдүн жазылышындагы каталар. Каталар: *ооз эки.* Туурасы: **оозеки.** Эрежени караңыз. Тиркеме 6.

- Өздөштүрүлгөн сөздөргө мүчө улаганда, кетирилген каталар бар. «**Атка кол койду**» эмес, «актыга кол койду»

ПУНКТУАЦИЯЛЫК КАТАЛАР

Кыргыз тилдүү медиада пунктуациялык эрежелер да көп бузулат.

- Татаал тең байланыштагы жана татаал багыныңкы сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилердин коюлбай калышы. Эрежени караңыз. Тиркеме 6
- Сүйлөмдүн башында келген байламталардан кийин үтүр коюлбайт. Медиа материалдарда бирок, анткени, себеби, ошондуктан деген байламталардан кийин үтүр коюлган каталар көп.
- Сүйлөмдө кызматчы сөздөрдөн кийин үтүр коюлат. Чындыгында, менимче, тактап айтканда, башкача айтканда деген сөздөрдөн кийин үтүр коюлуш керек. Эрежени караңыз. Тиркеме 6.
- Бөтөн сөздөр тырмакчага алынып жазылат. Медиатексттерде мындай каталар көп кездешет.
- Тике сүйлөм менен кыйыр сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилерден ката арбын кездешет.
- Этиштин -са мүчөсүнөн кийин үтүр коюлат, бирок бул эреже да көп бузулат.

Бир сайттагы «Ден соолук»¹²⁸ рубрикасынын алдында даярдалган интервьюнун текстке айландырылган вариантынан үзүндү келтиребиз. Интервьюнун тексти корректура болбой жазылган, сүйлөмдөрдүн структурасы чаржайыт, пунктуациялык, орфографиялык жана техникалык каталар көп кетирилген.

Төмөндө ошол мисалды келтиребиз. Үзүндүдө пунктуациялык каталар (П) менен, Орфографиялык каталар (О) менен белгиленген.

«Эркек кишилер күчтүү келишет, алар дары ичкенди жактырышпайт. Ошондой эле ар кандай адамдар бар, кээ бири чынында ((П) бул жерде үтүр коюлган эмес) ооруканага баруудан коркуп же уялып баш тартышат, кээ бири өзүнүн ден соолугуна кам көрүү үчүн ооруканага баруудан эч качан баш тартпайт. Мисалы ((П), бул жерде үтүр коюлган эмес) мен өзүм мектепте иштегениме байланыштуу, ((П), бул жерде үтүр коюлбайт) ар убакта ооруган сайын ооруканага барам. Анан да эркек киши оорубайт, ооруса уят болот ((П), бөтөн сөз тырмакчага алынган эмес) деген сөз туура эмес. Эми иммунитетти төмөн эркек киши тез-тез оруп(бир О тамгасы жазылган эмес, орфографиялык ката) турат, а бирок иминитети (О, орфографиялык ката, сөз

¹²⁸ Тиркеме 2. Сайттар боюнча таблица: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1p-jabqawAE0dswWMDXTJ10c7WePTtwsDt-aMH3tdiMO/edit>

туура эмес жазылган) **жогору адамдар болсо((П)** бул жерде үтүр коюлган эмес) аларда оору аз кездешет. Менимче ((П), бул жерде үтүр коюлган эмес) оорусун жашырып, уялып дарыгерге көрүнүүдөн качкан эркектин акыбети жакшылык менен аяктабайт, анткени анын оорусу өтүшүп кетүүсү мүмкүн. Бирок эркек киши оорубайт эмес ((П) бул жерде үтүр коюлган эмес) ооруйт, аларда (О, сөздөр бөлөк жазылат) суукта, ысыкта жумуш кылып жатып бир жерин оорутуп алган болушу (О, туурасы: оорутуп алышы) мүмкүн».

Фокус-топтун жыйынтыктары. Фокус-топ учурунда журналисттер кыргыз тилинде медиаконтент түзүүдө төмөн-дөгүдөй кыйынчылыктарга туш келгендиктерин айтып беришти:

- Катышуучулардын пикиринде электрондук сөздүктөрдүн жетишсиздигинен, көп убакыт жана ресурстар сөздүктөрдү издөөгө жана сатып алууга жумшалат;
- Бир эле сөздүн ар башка сөздүктө ар кандай которулушу да кыйынылыктарды жаратат;
- Орфоэпиялык сөздүктүн жоктугу орфоэпиялык каталардын кеңири тарашынын негизги себептеринин бири;
- Кээ бир эрежелердин өзгөрө бериши каталардын көп болушун шарттайт, кайсынысы акыркы эреже экендигин издөө керек болот. Мисалы, жерлердин аталышын жазуудагы өзгөртүүлөр¹²⁹;
- Сабатсыздык мектептен башталат, окуучулар каталар менен жазылган окуу куралдарды колдонушат¹³⁰;
- Жогорку жана орто окуу жайларда, мектептерде кыргыз тилин окутуунун сапаты төмөндүгү да журналисттердин сабаттуулугуна таасир этет.

129 Мусаев С.Ж. Түркүн пикир түрмөктөрү. – Б.; 2014 . 82-б.

130 <https://kg.kabar.kg/news/okuu-kitepterindegi-katalar-ishtep-chykkandar-baaryn-t-sh-nd-r-p-berishti/>, <https://sputnik.kg/20181106/ministr-gulmira-kudajberdieva-menen-maek-1041881690.html>

ТИКЕМЕ 1.

Медиалардын мониторингинин сандык көрсөткүчтөрү графика түрүндө: https://docs.google.com/document/d/19PxiDD097W1Qf_XgefsdBgh8AxcuNRoH/edit#heading=h.gjdgxs

ТИКЕМЕ 2.

Сайттар боюнча таблицалар:

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1p-jabqaWAE0dswWMDXTJ10c7WePTtwsDt-aMH3tdiM0/edit>

ТИКЕМЕ 3.

ТВ, Радио, блогерлер боюнча таблицалар:

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1DEKV-jSMrNLpaOgvYoO0syJ0hAarIVFKTVwOxTVktTk/edit#gid=0>

ТИРКЕМЕ 4.

Түрдүү тармактар боюнча А. Осмонов атындагы Улуттук китепканадагы

345 сөздүктүн тизмеси. <https://docs.google.com/document/d/16leD1rmGMZSt9BmA4L6M8zxMVgwiMqqk/edit>

ТИРКЕМЕ 5.

Фокус группанын жана эксперттик интервьюнун катышуучуларынын тизмеси

<https://docs.google.com/document/d/191o1M4eeuF8nuywQ3ocUfESEq99rp9Vy/edit>

ТИРКЕМЕ 6.

Кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси, орфографиясы,

пунктуациясы, грамматикасы боюнча окуу китептердин, колдонмолордун тизмеси

<https://docs.google.com/document/d/1bdWKwvn79J4C41pA9WNhPnSzyyfQTbcF/edit>

ЭКИ КОМПОНЕНТ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН ЖЫЙЫНТЫГЫ:

Семантикалык анализ

1. Публицистикалык стиль адабий стандарттарга эмес, кабыл алуучуга багытталып иштелип чыккан (окурмандар, көрөрмандар, угармандар);
2. Публицистикалык стилдин адабий стилге жакындыгы боюнча талаптар совет доорунда, бардык ЖМКлар мамлекетке караган мезгилде, тактап айтканда, алар ушул мамлекеттин өкүлү болгон кезде пайда болгон. Азыр абал өзгөрдү;
3. Изилдөөнүн жүрүшүндө семантикалык каталар табылган жок – изилденген ЖМКларда «маани-текст» семантикалык формуласы жакшы сакталган;
4. Диалект сөздөр адабий тилди байытат жана убакыттын өтүшү менен филологдор тарабынан адабий деп таанылса, жалпы кабыл алынышы мүмкүн;
5. Диглоссияны нормалдаштырууда мамлекет негизги ролду ойнойт;
6. Совет мезгилинде кабыл алынган орфографиянын нормаларынан улам («бардык жаңы сөздөр орус тилинин нормалары боюнча жазылат»), кыргыз тили семантикалык өнүгүүдө орус тилине көз каранды;
7. Коммуникацияны жөнөкөйлөтүү үчүн диглоссиянын күчөшүн колдогон «эң аз аракет» принциби колдонулат.

Лингвистикалык анализ:

1. Азыркы жазма кыргыз тили жана адабий кыргыз тилинин канонизациясы Совет доорунда басманын¹³¹ пайда болушу менен калыптанган. Азыркы адабий кыргыз тилинин үлгүлөрү жана анын нормалары профессионал кыргыз адабиятында¹³², кыргыз тилинин окуу китептеринде¹³³ жана сөздүктөрүндө¹³⁴, ошондой эле басылмалардын материалдарында чагылдырылган. Жазма кыргыз тилинин стандартташтырылышы кыргыз тилинин экосистемасынын көп түрдүүлүгүн өзгөрттү.
2. Адабияттарга¹³⁵ саресеп салууда маалым болгондой, совет доорунда түзүлгөн кыргыз тилинин алфавити бир нече жолу өзгөртүлгөн. Кирилл алфавитине өтүү жана сингармонизм мыйзамын чектеген эрежелердин кабыл алынышы кыргыз тилинин экосистемасынын өзгөрүшүнө түрткү болгон. Натыйжада орус тилинин кыргыз тилине тийгизген таасири өзгөчө күчөп, кыргыз тилинин айрым фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жана синтаксистик нормаларынын бузулушуна алып келген.
3. Орус тилинин лингвистикалык чөйрөдөгү узак жана түрүктүү үстөмдүгүнүн күчүнөн диглоссия¹³⁶ түзүлүп, кыргыз тилин «төмөн» тилге айландыруу менен абройлуу чөйрөлөрдөн сүрүп чыгарган.
4. Лингвистикалык мониторингдин жыйынтыгы көрсөткөндөй, орус, англис, араб сыяктуу чет тилдеринин кыргыз тилине тийгизген таасири ЖМКларда ачык чагылдырылган. Англис жана араб тилдери лексика деңгээлинде,

131 Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019.

132 Артыкбаев, К. (2015). XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: жогорку окуу жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеби. Turar, Ибраимов, О. (2021). История Киргизской Литературы XX Века: Монография. Izdatel'stvo KRSU.

133 см. Приложение 5.

134 см. Приложение 4

135 Мусаев С.Ж. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Б.; 2019., Huskey, E. 1995. The Politics of Language in Kyrgyzstan. Nationalities Papers, 23(3), Эсенбай Нурушев, Э Без фонологического сита кыргызы превращаются в мутантов. Кактус, 24.04. 2017.

136 диглоссия - особый вариант билингвизма, при котором на определённой территории или в обществе сосуществуют два языка или две формы одного языка, применяемые их носителями в различных функциональных сферах. Для диглоссии характерна ситуация несбалансированного двуязычия, когда один из языков или вариантов выступает в качестве «высокого», а другой — «низкого». При этом возможны ситуации, когда «низкий» язык является родным языком народа, который не имеет суверенности,, а «высокий» язык — языком доминирующей группы или колонизаторов.

белгилүү бир тармактарда гана таасирин тийгизет. Кыргыз тилдүү ЖМКлардын материалдарын сандык талдоо жаңы технологиялар жана спорт чөйрөсүндө англис тилинен кирген жаңы сөздөрдүн көбүрөөк болгондугун, ал эми диний чөйрөнү чагылдырган материалдарда араб тилинен алынган неологизмдер жана өздөштүрүүлөр көп кездешкенин көрсөттү. Орус тилинин, англис жана араб тилдерине салыштырмалуу, тийгизген таасири кыйла кеңири, анткени ал тилдин бардык: фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик деңгээлдерине тиешелүү.

5. Учурда кыргыз тилдүү ЖМКлар кыргыз тилинин өнүгүшүнө чоң салым кошууда. Кыргыз тилдүү ЖМКларда медицина, укук, спорт, технология, илим жана билим берүү боюнча жаңы рубрикалар кыргыз тилинин функционалдык чөйрөсүн кыйла кеңейтүүдө.
6. Ошол эле учурда кыргыз тилдүү ЖМКларынын бул салымы кыргыз тилинин постколониялык экосистемасын¹³⁷ өзгөртүү үчүн жетишсиз. Совет доорунда түзүлгөн колониялык экосистема бүгүнкү күндө постколониялык экосистемага айланып, анын туруктуу сакталышына жана жайылышына азыркы кыргыз тилдүү медиа чөйрөсү белгилүү бир деңгээлде салым кошууда.
7. Кыргыз тилдүү ЖМКларынын медицина, спорт, технология, илим жана билим ж.б.у.с. жаңы рубрикаларында чет тилинен кирген жана өздөштүрүлгөн сөздөр көп колдонулат. Аралаш тил, лексикалык жана синтаксистик калькалар көп кездешет. Тексттерде орфографиялык, орфоэпиялык, морфологиялык каталардын саны аз эмес.
8. Кээ бир журналисттер өзү каалагандай эрежелерди ойлоп таап, өз материалдарынын тексттеринде колдонгон учурлары аныкталды. Орус сөздөрү колдонулган мисалдар бар, башкача айтканда, макаланын негизги идеясын «түшүнүктүү» берүү үчүн басылмалардын аталыштарында орусча сөздөр колдонулат. Көбүнчө мындай сөздөр баш тамгалар жана кара шрифт менен белгиленет.
9. Которулган ЖМК материалдарында синтаксистик каталар көп кездешет: текст аралашкан синтаксистик калькадан тургандыктан, кээ бир тексттерди түшүнүү кыйын.
10. Кыргыз тилдүү журналисттердин материалдарында көбүнчө аралаш тил, котормосуз чет тилден кирген сөздөр, стилистикалык каталар, мите сөздөр, пунктуациялык каталар, ал эми орус тилдүү журналисттердин кыргыз тилиндеги материалдарында көбүнчө лексикалык, синтаксистик калькалар, орфоэпиялык каталар, котормосуз чет тилден кирген сөздөр кездешет.
11. Блогерлердин тилинде стилистикалык каталар, мите сөздөр, аралаш тил жана «кастык тилин» колдонуу басымдуулук кылат.
12. Кыргыз тилдүү ЖМКларында кадрдык, финансылык, уюштуруучулук жана башка ресурстардын жетишсиздигинен улам, тексттерди коррекциялоо жана редакциялоо маселелери чечиле элек. Натыйжада материал орфографиялык, техникалык, стилистикалык каталары оңдолбостон жарыяланып жатат. Адистер ошондой эле корректорду каржылоого каражат бөлүнбөгөнүн белгилешти. Тилди өнүктүрүүдө да, тилге болгон сый мамилени калыптандырууда да медиасабаттуулук чоң роль ойнойт.
13. Фокус-топ өткөрүүнүн алкагында электрондук сөздүктөрдүн жана сөздүктөрдөгү¹³⁸ жаңы терминдердин бирден-бир макулдашылган котормолорунун жетишсиздиги, айрым орфографиялык эрежелердин улам өзгөртүлүп жатышы, мектептерде жана жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун сапатынын төмөндүгү, орфоэпиялык сөздүктүн жоктугу бирдиктүү түрдө кыргыз тилинде медиа контент түзүүдө журналисттердин ишин кыйындатат.

¹³⁷ постколониальная экосистема - неравные отношения, которые сложились в экосистеме кыргызского языка за годы совместного сосуществования с русским языком начиная с конца XIX века по настоящее время.

¹³⁸ См. Приложение 4

ИЗИЛДӨӨ БОЮНЧА СУНУШТАР

Семантикалык анализ

1. Медиа коомчулук ЖМКдагы журналисттик стилдин көп түрдүүлүгүн таанышы керек. Кыргыз тилинин, башка тилдер сыяктуу, 5 негизги стили бар¹³⁹: көркөм (адабий), публицистикалык, илимий, расмий-иштикүү, оозеки тил. Публицистикалык стиль бардык стилдердин элементтерин камтыйт жана ошондой эле бүгүнкү күндө интернеттин жана социалдык тармактардын өнүгүшүнүн натыйжасында сүйлөшүү стилин да камтый алат. Коммуникацияда оозеки жазуу тили өнүккөн деп айтууга болот. ЖМКлар жана медиада ишмердүүлүк жүргүзгөндөрдүн баары «маани – текст» семантикалык формуласында берилген маалыматтын жеткиликтүү баяндалышына умтулушат. Демек, ЖМК маалыматты таратуу үчүн кандай каражаттарды тандаганы маанилүү эмес – бул маалыматтын керектөөчүгө канчалык так түшүндүрүлгөнү маанилүү.
2. ЖМК коомчулугу жана мамлекеттик органдар сөздүн семантикалык мааниси бурмаланып калбашы үчүн, алардын так маанисине көңүл бурушу керек, муну «шылуунчулук» жана «алдамчылык», «никеге түрүү» (жарандык нике) жана «нике кыюу» (мусулмандардын никеси) деген сөздөрдүн мисалында көрүүгө болот. Бул маалыматты так жеткирүүгө жардам берет.
3. Тилчилер диалектизмдердин адабий тилди байытуу жөндөмдүүлүгүн эске алып, көбүрөөк туура келген сөздөрдү улам адабий тилге киргизип турушу абзел. Жалпыга маалымдоо каражаттары диалектизмдердин жалпы лексикага киришине салым кошүүсү кажет. Ал үчүн улам жаңыланып туруучу кыргыз адабий тилинин онлайн сөздүгүн түзүш керек.
4. Изилдөөнүн мисалында биз тилди сырттан кабыл алуу аркылуу гана эмес, ички булактар, тактап айтканда, диалектилик сөздөр аркылуу да байытууга болорун, алар убакыттын өтүшү менен жалпы кабыл алынган адабий тилдин бир бөлүгүнө айланышы мүмкүн экенин көрөбүз. Тил ачык система катары сыртта гана эмес, коомчулуктун ичинде да ачык боло алат.
5. ЖМКларда диалектизмдер жана говорлор өз диалектисинде сүйлөгөн адамдар берген маектерде орун ала берет. Диалектизмдер көп колдонулган жерлерден алынган репортаждар этникалык топтун жана өлкөдө жашаган этностордун ичиндеги ар түрдүүлүктү көрсөтүүгө жардам берет. Көп түрдүүлүктүн көрүнүшүнүн таасири аны кабыл алууга жана толеранттуулукка карай жасалган кадам болуп саналат.
6. Мамлекеттик органдар мамлекеттик тил жөнүндө конституциялык мыйзамды, өзгөчө калкка кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө жана ушул мыйзамдын 4-беренесинин 10-пунктунда белгиленген башка тармактарда натыйжалуу ишке ашыруу үчүн керектүү шарттарды түзүшү керек. Колдонуу чөйрөлөрү: билим берүү, илим, маданият чөйрөлөрүндө, телекөрсөтүү жана радиоуктуруу программаларында, жалпыга маалымдоо каражаттарында, китеп басып чыгарууда, компьютердик программалардын жана веб-сайттардын пайдалануучулар интерфейстеринде, эл алдындагы иш-чараларда, жарнамада, транспортто, керектөөчүлөрдү тейлөө чөйрөсүндө¹⁴⁰;
7. Бул ЖМКларга жаза санкцияларын берүү гана эмес, биринчи кезекте кыргыз тилин өнүктүрүү, онлайн сөздүктөр менен камсыз кылуу боюнча долбоорлорду ишке ашыруу керек.
8. Тийиштүү органдар (биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия) чет тилдерден кирген сөздөрдү орус тилинин орфографиясына ылайык жазуу жөнүндөгү жобону

139 Ш. Жапаров, Т. Сыдыкова. Кыргыз тилинин диалектологиясы. Бишкек, 2011. С. 34-35

140 Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы. 2023-жылдын 17-июлу № 140. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112618?cl=ky-kg>

(1941-жана 1953-жылдан) жокко чыгаруусу керек. Изилдөөбүздө бул жагдай кыргыз тилин орус тилине семантикалык жактан көз каранды кылганы ачык көрүндү. Чет тилинен кирген сөздөр, орус тилинен башка тилдерден кирген келгин сөздөр, кыргыз тилине өзүнүн түп нускасындагы маанисинде эмес, орус тилинде кабылданган мааниде кирет.

9. Орус орфографиясы жөнүндөгү жобону жокко чыгаруу кыргыз тилинин өз алдынча өнүгүүсүнө жана орус тилиндеги жаңы сөздүн семантикасынын призмасы аркылуу эмес, неологизмдерди түп нуска тилинен түздөн-түз кабыл алууга жардам бермек.

Лингвистикалык анализ

ЖМК үчүн:

1. Адабий кыргыз тилин жайылтууда сапаттуу медиа контент түзүү аркылуу кыргыз тилдүү ЖМКлардын ролун жогорулатуу.
2. Журналисттерди жана блоггерлерди сабаттуулукту жайылтууга жана тил нормаларындагы типтүү каталарды жоюу үчүн медиа контент түзүүгө чакыруу.
3. Котормонун сапатын жогорулатуу: тилчилер менен биргеликте саламаттыкты сактоо, экология, укук сыяктуу пилоттук багыттар боюнча сөздүктөрдү баалоо; бирдиктүү электрондук сөздүктү иштеп чыгуу жана аны журналисттер арасында жайылтуу.
4. Кыргыз тилиндеги типтүү каталарды жоюу үчүн журналисттер арасында окутуу/тренингдерди өткөрүү. Мисалы, калька, орфографиялык, орфоэпиялык жана пунктуациялык каталарды жоюу боюнча практикалык курстарды уюштуруу.
5. Сабаттуулукту жайылтуу үчүн кыргыз тилинде ачык “Жалпы жат жазуу” өткөрүлсүн.
6. «Калькасыз кыргыз тили» онлайн курсун иштеп чыгуу жана жайылтуу, ошондой эле анда калькалардын түрлөрүн жана бул катаны жоюунун жолдорун изилдөө.
7. Окуу китептериндеги кыргыз тилинин сапат маселелерин талкуулоо. Маселен, математика, география, тарых, адабият, ошондой эле кыргыз тили боюнча окуу китептеринде кыргыз тилинин колдонулушун талкуулоо.
8. ЖМКнын материалдарын адегенде орусча, андан кийин кыргыз тилине которуу практикасын жокко чыгарып, түп нуска тексттерди түз эле кыргыз тилинде жазуу практикасын киргизүү.
9. Өзүнүн жазуу эрежелерин ойлоп табуудан жана аларды практикада колдонуудан, ошондой эле кыргыз тилинин эрежелерин эске албастан, орусча сөздөрдү баш тамгалар менен туура эмес жазуудан же жаңы түшүнүктөрдү өзү каалагандай которуудан кармануу.
10. Аралаш тилдерди колдонуудан алыс болуу. Блоггерлердин интервьюларында, теле-радиоберүүлөрүндө, видеоматериалдарында орусча сөздөрдү негизсиз колдонуу жана аралаш тилдерди колдонуу кыргыз тилинин коммуникативдик потенциалына ишенбөөчүлүккө алып келип, башка тилге артыкчылык берүүгө шарт түзөт.
11. Кепте мите сөздөрдү жана «кастык тилин» колдонуудан баш тартуу. Вульгаризмдерди жана мите сөздөрдүн орунсуз жана көп колдонулушу маалыматты кабыл алууну кыйындатат жана ЖМКнын материалдарына карата терс пикирди калыптандырат.
12. Кыргыз тилдүү ЖМКларында журналисттин лингвистикалык компетенттүүлүгү анын ишине коюлган негизги профессионалдык талаптардын бири болушу зарыл.
13. Кыргыз тилдүү ЖМКларга тексттерди корректуралоонун жана редакциялоонун көп баскычтуу системасын киргизүү. Анткени каталардын көп кетирилиши кыргыз тилдүү медиада бул маселенин чечилбегендигин көрсөтүп турат.

14. Кыргыз тилинин грамматикалык каталарын текшерүү боюнча компьютердик программаларды заманбап операциялык системаларга ыңгайлаштыруу маселесин чечүү талап кылынат. Мындан тышкары, бул программаларды Кыргызстанда сатылып жаткан бардык компьютерлерге орнотуу абзел.

Тилчилерге:

1. Кыргыз тилинин орфоэпиялык сөздүгүн иштеп чыгуу.
2. Сингармонизм мыйзамын колдонуу боюнча чектөөлөрдү алып салуу маселесин көтөрүү.
3. Кыргыз тилинин электрондук сөздүктөрүнүн базасын түзүү.
4. Кыргыз тилинин көлөмдүү корпусун түзүү жана өнүктүрүү.
5. Кыргыз тилинин талаштуу орфографиялык эрежелерин кайра карап чыгуу жана чечүү.

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ

Гулзада СТАНАЛИЕВА.

Г.М.Станалиева кандидаттык диссертациясын жактагандан кийин 24 илимий макаласын, 1 монографиясын жана жеке автор жана башкалар менен авторлош катарында 14 окуу куралы жана окуу-усулдук колдонмосун, жалпысынан 39 эмгегин жарыялаган. Алардын ичинен бир нече эмгектери Англияда, Швейцарияда, Түркияда, Түштүк Кореяда, Россия Федерациясында, Казакстанда, Өзбекстанда жарык көргөн эл аралык илимий журналдарда басылган. Учурда Кыргыз-Түрк «Манас» универси-тетинде доценттин милдетин аткаруучу катары эмгектенет.

Асель МУРЗАКУЛОВА.

Саясий илимдеринин кандидаты, миграция, улутчулдук, Борбордук Азиядагы саясий институттардын трансформациясы темаларында иштеген социалдык изилдөөчү

Мукарам ТОКТОГУЛОВА.

Борбордук Азиядагы Америка Университетинин Антрополгия программасынын доценти. 2001-жылы «Кубатбек Жусубалиевдин чыгармачылык изденүүлөрү» тема-сында диссертациясын жазып, филология илимдеринин кандидаты даражасын алган. Азыркы учурда адабият, антропология, дин таануу багытындагы изилдөөлөрдү жүргүзүп келет.

Назикбек КЫДЫРМЫШЕВ.

Тарыхчы, изилдөөчү, Битик, байыркы кыргыз жазуусунун билерманы.

Марат ТОКОЕВ.

Медиасынчы, медиатренер. 2006-2016-жылдары «Журналисттер» коомдук бирик-месин жетектеген. 2021-жылы аймактык журналистиканын өнүгүүсүнө салымы үчүн Кыргызстандагы Интерньюстун Таиржан Турсунуалиев атындагы сыйлыгын алган.

Бишкек 2024